

Osmanlı Fetvâsında “Muteber Kaynak” ve “Müftâ Bih Mesele” Problemi

Pehlul DÜZENLİ*

Giriş

A. Osmanlılara Kadar Fetvâda “Muteber Kaynak” Problemi

Taşköprüzâde'nin “Bu bir ilimdir ki, anda vekâi-'i cüz'iyede fukahadan sâdır olan ahkâm rivâyet olunur.”¹ şeklinde tanımladığı fetvâ konusunda üç unsur öne çıkmaktadır: Şahıs -bu çalışmada müftü-, kitap ve mesele. Kur'an-ı Kerim'de dinî/ilmî konularda danışılması gereken kişilerle ilgili “ehl-i zikir”,² itaat edilmesi gereken kişilerle ilgili “ülû'l-emr”³ tabirleri ve kabul edilebilir rivayetler için “*Bir fasık size bir haber getirirse, araştırın*”⁴ emri her üç unsurun da muteber ve güvenilir olması gerektiğini ifade etmektedir.

Resul-i Ekrem döneminde bizzat kendisinin görevlendirmesinin⁵ yanında toplum içerisinde “Zû'r-re'y”, “Ehlü'l-ilm”⁶ ve “Kurrâ”⁷ ünvanlarına sahip olmak bu muteberliği sağlar iken, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemlerinde Hammâd b. Ebu Süleyman (ö. 120/738) örneğinde olduğu gibi hoca tavsiyesi⁸ -ki bir zaman sonra bu

* Yrd. Doç. Dr., Yalova Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi.

1 Ahmed Efendi, *Mevzûâtü'l-ülüm*, trc. Kemaleddin Mehmed Efendi, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1313, c. 2, s. 252.

2 en-Nahl, 16/43.

3 en-Nisâ, 4/59.

4 el-Hucurât, 49/6.

5 Muaz b. Cebel örneği için bkz. Tirmizî, Ahkâm, 3.

6 Hacevî, Muhammed b. Hasan, *el-Fikru's-sâmî fi târihi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire, 1396, c. 1, s. 170

7 İbni Haldun, *Mukaddime*, trc. Halil Kendir, İstanbul: Yeni Şafak, 2004, c. 2, s. 623; Ali Hasan Adülkadir, *Nazratün âmme fi târihi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire, 1965, s. 77.

8 M. Özgü Aras, “Hammâd b. Ebu Süleyman”, *DİA*, c. 15, s. 484.

yazılı icazet belgeleri ile somutlaşmıştır- ile Ebu Hanife (ö. 150/767)⁹ ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) örneklerinde olduğu gibi yörenin ilim erbabının tasvipleri¹⁰ ile sağlanmıştır.

Tebe-i tâbiîn döneminden sonra fıkıh çalışmalarının tedvin ve tasnif edilmesi ile mezhep kavramı ve kuralları gündeme gelmiştir. İmam Hassâf (ö. 261/874) mezhep içi görüşler arasındaki hiyerarşi,¹¹ İmam Kerhî (ö. 340/952) mezhep görüşlerinin naslar karşısındaki durumu hakkında bir çalışma yapmış,¹² Kâdîhan (ö. 592/1196) da Hassâf'ın yaptığı tasnife ilave olarak fakih ve müftüleri mütekaddim/müteahhir, müçtehit/mukallit şeklinde tasnif ederek aralarında gözetilmesi gereken ölçülerden söz etmiştir.¹³ Sonraki fakihler genelde bu üç şahsiyetin ellerinde oluşan sistemi tekrar etmiş, katkılarda bulunmuşlardır.

İlk dönemlerde Kazâ /Edebü'l-kazâ konuları içerisinde dağınmış malumatlar olarak ele alınan fetvâ usûlü, VI. asırdan itibaren yine aynı bölümlerin içerisinde “*Edebü'l-fetvâ*”¹⁴, kimi eserlerde de “*Resmü'l-müftî*”¹⁵ başlığı altında müstakil olarak incelenmeye başlanmıştır. Osmanlı fakihlerinden Muhammed Fikhî el-Aynî (ö. 1143/1730), fıkıh külliyyatı içerisindeki bu dağınmış bilgileri toplayarak -kendi ifadesine göre- bu alandaki ilk eseri telif etmiştir.¹⁶

Osmanlı fakihlerinden İbn Kemal (ö. 940/1534)¹⁷ ve el-Kefevî (ö. 990/1582)¹⁸ fakihlerin tabakalandırılması konusunda yeni bir sistem çalışması yapmış, Taşköprüzâde (ö. 968/1561) tabaka çalışmasının yanında Hanefî mezhebinde muteber kitap

9 Mustafa Uzunpostalcı, “Ebu Hanife / Hayatı ve Şahsiyeti”, *DİA*, c. 10, s. 132.

10 Aydın Taş, “Muhammed b. Hasan eş-Şeybani”, *DİA*, c. 34, s. 38.

11 Sadruşşehid, *Şerhu Ebedî'l-kâdî*, thk. Muhyi Hilal es-Serhân, Bağdat: Vezâratü'l-evkâf, 1977, s. 190-191.

12 *Risâle fi'l-usûl elletî aleyhâ medâru furû'î'l-Hanefiyye*, (*Te'sisu'n-nazar* ile birlikte), thk. Mustafa Muhammed el-Kabbânî ed-Dimeşkî, Beyrut: Dâru İbn Zeydün, ts., s. 169-171.

13 Kâdîhan, *el-Fetâvâ'l-Hânîyye* (*el-Fetâvâ'l-Hindîyye* kenarında), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1310, c. 1, s. 2-3.

14 Bkz. Tâhir b. Ahmed b. Abdürreşid el-Buhârî, *Hizânetü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, no: 191, vr. 165a.

15 Kâdîhan, *el-Fetâvâ'l-Hânîyye*, c. 1, s. 2-3; Kadızâde Mehmet Tahir Efendi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 921, vr. 3a-b.

16 *Ahvâlü'l-müftî*, Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Kavmiyye, Fıkıh, Teymur, 198. Aynî, risâlenin mukaddimesinde, fakihlerin eserlerinde müftüde bulunması gereken şartlardan söz ettiklerini ancak, bu alanda yapılmış açıklamaların bütünü bir araya toplayan bir esere rastlamadığını, risâlesini bu amaca yönelik olarak telif ettiğini ifade etmiştir.

17 Salim Özer, “İbn Kemal'in İslâm Hukuku Alanındaki Arapça Yazma Risâleleri”, Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1991, s. 194-197.

18 *Ketâbü'l a'lâmî'l-ahyâr min fukahâi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1381, vr. 3a-b.

konusundan söz etmiş,¹⁹ son dönem fakihlerinden İbn Âbidîn (ö. 1252/1836)²⁰ de tabakatta İbn Kemal'i tekrar etmiş, Taşköprüzâde'ye bazı katkılarda bulunmuş, mezhep görüşleri hiyerarşisi konusunda ise en geniş çalışmayı yapmıştır. Yine son dönem Hanefî fakihlerinden Abdülhayy el-Leknevî (ö. 1304/1886),²¹ Şihâbüddin el-Mercânî (ö. 1889),²² Muhammet Bahât el-Mutî'î (ö. 1935),²³ Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1952)²⁴ ve Ömer Nasuhi Bilmen²⁵ bu detaylara eleştiri ve önerileri ile katkılarda bulunmuşlardır. Burada hemen şunu belirtelim ki, İbn Âbidîn'in yaptığı çalışma, esasen kendi zihinsel çabalarının bir ürünü olmaktan çok, ünlü ansiklopedik eseri *Reddül-muhtâr* hâşiyesini hazırlarken tek tek mutâlaa ettiği²⁶ üç yüz civarındaki Hanefî fıkıh külliyyâtında gördüğü uygulamalardan derlemedir. Tespitlerini yaparken atıfta bulunduğu kaynaklar da bunu göstermektedir. Bu bakımdan İbn Âbidîn'in bu eseri başlangıcından on dokuzuncu yüzyıla kadar Hanefî mezhebi iç işleyişi hakkında telif edilmiş en geniş eser olma özelliğine sahiptir.

B. Osmanlılar Döneminde Fetvâda “Muteber Kaynak” Problemi

Bu çalışmada “kaynak”tan maksat fetvâyı veren kişi ve fetvâların kaydedildiği kitaplardır.

Fetvâ âdabından söz eden eserler, fetvânın muteberliğini birinci derecede müftü açısından ele almış, muteber bir müftüde olması gereken özelliklerden söz etmiş ve bu özelliklere göre tabakalandırmışlardır ki bunlar “ilim ve adalet”tir. Nitekim Osmanlı hukukçularından Molla Gürânî (ö. 813/1488) *ed-Dürerü'l-levâmi' şerhu Cem'il-cevâmi'* adlı eserinde bir kişinin fetvâda muteber olabilmesi için sahip olması gereken şartlardan şöyle söz etmiştir:

İlim ve âdalet ile bilinen, bu yönüyle de tevâtür derecesinde meşhur olan bir kişiye fetvâ sormak caiz olur. Toplum içerisinde bu yönüyle bilinen ya da genel görüntüsü bu yönde olan kişilerin de bilgisine müracaat edilebilir. Durumu net bilinmeyen kişilerin bilgisine müracaatın caiz olup olmayacağı konusunda fakihler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.²⁷

19 *Miftâhu's-seâde ve misbâhu's-siyâde*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985; *Tabakâtü'l-fukahâ*, nşr. Ahmed Neyle, Musul, ts., s. 7-11.

20 *Şerhu'l-manzûme el-Müsemmâ bi-Ukûdi Resmî'l-müftî*, Suriye: Matbaatü'l-Meârif, 1301.

21 *en-Nâfiu'l-kebîr li-men yutâliu'l-Câmiâ's-sağîr*, Karaçi: İdâratü'l-Kurân, 1999, s. 9-15.

22 *Nâzûratü'l-hak*, Kazan, 1870, s. 56-63.

23 *Risâletün fi'l-kütübi'lletî yu'avvelü aleyhâ ve beyâni tabakâti ulemâi'l-mezhebi'l-Hanefî ve'r-reddi alâ İbn Kemal Bâşâ*, nşr. Hasan es-Semmâhî Süveydân, Dimaşk: Dâru'l-Kâdirî, 2008.

24 *Hüsnü't-tekdâfi fi Sîrati'l-İmam Ebu Yusuf el-Kâdi*, Kahire: Matba'atü'l-Envâri'z-Zâhire, 1368, s. 24-27.

25 *Hukûk-i İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967.

26 *Şerhu'l-Manzûme*, s. 15.

27 *ed-Dürerü'l-levâmi'*, thk. İlyas Kaplan, Beyrut: Dâru Sâdir, 2007, s. 611.

Gürânî'nin sözünü ettiği "adâlet"i, Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413) şöyle tarif etmiştir: "Dinin yasakladığı şeylerden sakınarak, hak yol üzerinde dosdoğru olmaktır."²⁸

"İlim" ile ifade edilmek istenen esasen müçtehit olmaktır. İctihat ehliyeti de Ebubekir el-İskâf el-Belhî'ye göre "Meselelerin delillerini bilmek, muhalefet edenlere karşı iddiasını savunabilmek" iken, Şemsüleimme es-Serahsî'ye (ö. 483/1090) göre "Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Mebsût* kitabını ve mütekaddim fakihlerin görüşlerini ezberlemektir."²⁹ Bu iki tanımın yanında "Hadis ve fıkıh bilgisinin yanında toplumun durumunu, örf ve adetlerini bilmek", "hadisleri yorumları ile fıkıh bilgisini de hadisteki delilleri ile bilmek"³⁰ şeklinde tarif edenler de olmuştur. Bu özellikte olmayan kişiler ancak fakihlerin görüşlerini nakledebilirler.

Fakihlerin görüşlerini nakil hususunda takip edilecek usûl olarak da şu sistem üzerinde durulmuştur:

Bir konuda Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve Muhammed b. Hasan ittifak etmişlerse müftü onun dışına çıkamaz. İhtilaf etmişler ise sırasıyla Ebu Hanife, Ebu Yusuf (ö. 182/798), Muhammed b. Hasan, Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775), Hasan b. Ziyad (ö. 204/819) görüşü esas alınır. Kimi fakihlere göre ise Ebu Yusuf ve Muhammed'den biri Ebu Hanife ile birlikte ise o görüş esas alınır. Ebu Hanife'nin görüşünde tek kalması hâlinde müftü icthâh ehlinde ise tercihte bulunur, değilse çevresindeki bilenlere sorar. Danıştığı fakihler ittifak ederler, kendisi de aynı görüşte olursa kararı verir. Farklı görüşler ortaya çıkarsa hakka en yakın olanını alır. Doğruyu tespit ve tercihte fakihlerin sayısal çokluk ya da ileri yaşlılıkları dikkate alınmaz.³¹

Kaynakların hemen bütününde tekrarlanan bu sistemin temelinde el-Hassâf'ın *Edebü'l-kâdî*'sine dayandığı görülmektedir.

I. Osmanlı Fetvâsında "Muteber Şahsiyet" Problemi ve Şahsiyetler

IV/IX. asırdan itibaren görülmeye başlayan³² fakihlerin tabakalandırılması ile ilgili eserler Kuraşî'nin (ö. 775/1373) ifade ettiği gibi "Görüşler arasında çelişki olduğu zaman en iyi bilen ve en müttaki olanların görüşlerini tercih edebilme"³³ amacına yönelik olmuştur. Yukarıda da ifade edildiği üzere Osmanlı döneminde bu tür çalışmalar Molla Gürani, Şeyhülislâm İbn Kemal, el-Kefevî ve Taşköprüzâde'nin elinde şekillenmiş, son dönemlerde -daha çok da İbn Kemal eleştirisi olarak- Muhammed Zâhid el-Kevserî, Muhammed Bahî el-Mutî'î, el-Mercânî, Abdülhayy

28 *et-Ta'rîfât*, Matbaatü el-Hâc Halil, 1275, s. 59.

29 Sadrüşşehîd, *Şerhu Edebü'l-kâdî*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi no: 84, vr. 11a.

30 Sadrüşşehîd, *a.g.e.*, vr. 11a.

31 İftihârüddîn Tahir b. Ahmed b. Abdırreşîd el-Buhârî, *Hizânetü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi 191, vr. 166a; Yusuf b. Ebu Said Ahmed es-Sicistânî, *Münÿetü'l-müftî*, İst. Mft. Ktp., 197, vr. 226b; Sadrüşşehîd, *a.g.e.*, vr. 11b.

32 Eyüp Said Kaya, "Tabakat / Fıkıh", *DİA*, c. 39, s. 293.

33 *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh M. El-Hulv, Kahire, 1993, c. 1, s. 12.

el-Leknevî, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762), İbn Âbidîn ve Ömer Nasuhi Bilmen tenkit ve değerlendirmelerde bulunmuşlardır.³⁴

Molla Gürânî, Sübkî'nin (ö. 771/1370) *Cem'u'l-cevâmi'*ine yaptığı şerhte, “Derim ki:” diye başlayarak mutlak müçtehit derecesinde olmayanları dört kısma ayırır: “Mezhebe bağlı müçtehit (mukayyet), mezhep fikhını ezbere bilen ve delillerine vakıf olanlar (fakîhü'n-nefs), mezhep fikhını ezbere bilen ancak delillerine vakıf olmayanlar ile bu seviyede olmayanlar (avam).”³⁵

İbn Kemal “*Risâle fi duhûli veledi'l-bint fi'l-mevkûf*” adlı risâlesinde, konu ile ilgili ihtilaflara yer verdikten sonra,

Bir mukallit müftünün, görüşü ile fetvâ verdiği kişiyi bilmesi gerekir. Bununla o kişinin ismi, nesebi ve nereli olduğunu kastetmiyoruz, çünkü bu bilgiler karın doyurmaz, vücut beslemez. Aksine kastedilen onların rivâyetteki rütbesi, dirâyetteki derecesi ve fakih tabakalarında ki yerini bilmektir. Böylece aykırı görüşleri birbirinden ayırır, çelişkili görüşler arasında tercih yapma imkanı elde eder.³⁶

diyerek farklı içtihatların olduğu meselelerde tercihlerde bulunurken fakihlerin ilmî derecelerinin bilinmesinin önemine vurgu yapar. Ardından fakihleri şöyle tabakalandırır:

Bilesin ki, fakihler yedi tabakadır: Birincisi: Şeriatte içtihat yapanlar. Dört mezhep imamı ve onların yolundan gidenler bu gruptandır. Bunlar usûl kurallarını tesis eden, bu kurallar doğrultusunda Kitap, sünnet, icma ve kıyastan fer'î hükümleri elde eden kişilerdir. Usûl ya da furû' konularında kimseyi taklit edemezler.

İkincisi: Mezhepte müçtehit olanlar. Ebu Yusuf, Muhammed ve Ebu Hanife'nin diğer öğrencileri bu gruptandır. Bunlar hocaları Ebu Hanife'nin belirlediği metotlara göre zikredilen delillerden hüküm çıkaran kişilerdir. Kimi fer'î hükümlerde hocalarına muhalefet etseler de, metot konusunda onu taklit ederler. İmam Şâfii (ö. 204/820) vb. mezhep dışı fakihlerden bu yönleri ile ayrılırlar. Çünkü bunlar içtihatlarında Ebu Hanife'ye muhalif oldukları gibi, metot konusunda da onu taklit etmezler.

Üçüncüsü: Meselelerde müçtehit tabakası: Bunlar mezhep kurucusu Ebu Hanife'den görüş nakledilmeyen konularda yorum yapanlardır. el-Hassâf, Ebu Cafer et-Tahâvî (ö. 321/933), Ebu'l-Hasan el-Kerhî, Şemsüleimme es-Serahsî, Fahrulislâm el-Pezdevî (ö. 482/1089), Fahrüddin Kâdihân vb. fakihler bu gruptandır. Bu grupta yer alanlar ne

34 İbn Kemal'in yaptığı bu tasnife yönelik takdir ve eleştiriler ile ilgili ayrıca bkz. Ahmed b. Muhammed Nasıruddin en-Nakîb, *el-Mezhebü'l-Hanefî*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001, c. 1, s. 157-217.

35 *ed-Dürrerü'l-levâmî*, s. 612.

36 Özer, “İbn Kemal”, s. 194.

usûl ne de fîrû meselelerde mezhep kurucusuna muhalefet edebilirler. Hakkında görüş belirtilmemiş olan yeni meselelerde, mezhep kurucusunun belirlediği kurallar doğrultusunda içtihatlarda bulunabilirler.

Dördüncüsü: Tahrihte bulunan mukallitler tabakası. Bunlar asla yeni içtihatlar yapamazlar. Aksine mezhep kaynaklarında yer alan görüşleri, mezhep kuralları doğrultusunda açıklayabilirler. İmam er-Râzî (ö. 370/981) bu gruptandır. el-Hidâye’de geçen “el-Kerhî’nin tahrîcî böyledir”, “er-Râzî’nin tahrîcî bu yöndedir” şeklindeki ifadeler bu türdendir.

Beşincisi: Tercihle bulunan mukallitler tabakası: Bunlar “Bu, daha evlâ”, “Bu, rivâyet açısından daha sahih”, “Bu, rivâyet bakımından daha açık”, “Bu, kıyasa daha uygun”, “Bu, maslahata daha elverişli” şeklinde mezhep içerisindeki görüşler arasında tercihlerde bulunurlar. Ebu’l-Hasan el-Kudûrî (ö. 428/1037), el-Hidâye sahibi vb. fakihler bu gruptandır.

Altıncısı: Temyizde bulunan mukallitler tabakası: Bunlar mezhep içerisindeki görüşlerin en güçlüsünü güçlüden ve zayıftan; zâhiru’l-mezhep, zâhiru’r-rivâye ve nâdir rivâyetleri birbirinden ayıklayablenlerdir. el-Kenz, el-Muhtâr, el-Vikâye ve el-Mecma’ müellifleri gibi muteber metin sahipleri bu gruptandır. Bunlara düşen eserlerinde zayıf ve reddedilmiş görüşleri nakletmemeleridir.

Yedincisi: Bunların hiçbirisini yapamayan mukallitler tabakası: Bunlar değerli ile değersiz, sağları ile sollarını birbirinden ayırt edemezler. Gördükleri her bilgiyi toplarlar.³⁷

Kefevî mezhep imamlarını mütekaddim, sonraki fakihleri de müteahhir olarak tasnif ettikten sonra, müteahhir fakihlere bazı isim ilaveleri ile İbn Kemal’in tasnifinin hemen hemen aynısını tekrar eder. Meselede müçtehit tabakasını Hanefî mezhebi müteahhir fakihlerinin ileri gelenleri (ekâbir) olarak nitelendirmiş, listeye Şemsüleimme Abdülaziz el-Halvânî (ö. 452/1060 [?]), Sadru’l-Celil Burhanüddin Mahmud (ö. 542 / 1147) ve Tâhir b. Ahmed’i (ö. 542 / 1147); üçüncü tabaka olan ashâb-ı temyîz grubuna Şemsüleimme Muhammed el-Kerderî (ö. 642/1244), Cemâlüddîn el-Hasîrî (ö. 636/1238) ve Hâfîzüddîn en-Nesefî’yi (ö. 710/1310) ilave etmiştir.³⁸

Bilmen, İbn Kemal’in tasnifine müçtehit fi’l-mesele sınıfında Şemsüleimme el-Halvânî, Burhânüddin Mahmud el-Buhârî, Tâcüddin Ahmed b. Abdülaziz’i; ashâb-ı tahrîc sınıfında Ebu Abdullah el-Cürcânî’yi (ö. 522/1128’den sonra); ashâb-ı tercih sınıfında İbnü’l-Hümâm’ı (ö. 861/1457); mukallitler sınıfında da Alâüddin Haskefî (ö. 1088/1677) ve İbn Âbidîn’in isimlerine yer vererek

37 Özer, “İbn Kemal”, s. 194-197.

38 Ketâib, vr. 3a-b.

ilavelerde bulunur.³⁹ Yine Bilmen, bazı alimlerin ashâb-ı tahrîçten olan bir kişiyi aynı zamanda müçtehit fi'l-mezhep saydıklarını da ifade etmiştir.⁴⁰

Gerek tabakâtlandırma ve gerekse fetvâlarda adı geçen ve hakkında değerlendirmelerde bulunulan şahsiyetleri ve haklarındaki değerlendirmeleri alfabetik sıra ile şu şekilde sıralayabiliriz:

el-Buhârî: İftiharüddîn Tahir b. Ahmed b. Abdîrreşîd el-Buhârî (ö . 542 / 1147). Kefevî'ye göre ekâbir-i müteahhir (müçtehit fi'l-mesele) tabakasındandır.⁴¹

el-Buhârî: Burhânüddin (Burhanü's-şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilaziz el-Buhârî, el-Merğînânî (ö. 616/1219). Özellikle fıkıh sahasında devrinde otorite idi. Müftülük ve kadılık yaptı.⁴² Kefevî ve Bilmen'e göre müçtehit fi'l-mesele sınıfındandır.⁴³

el-Cessâs: Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs er-Râzî (ö. 370/961).⁴⁴ Zühd ve takvâda Kerhî mesleğinde idi.⁴⁵ İbn Kemal'e göre ashâb-ı tahrîçtendir.⁴⁶ Taşköprüzâde'ye göre ashâb-ı tercih;⁴⁷ Muhammed Bahî el-Mutî'ye göre meselelerde müçtehit imamlardandır. Çünkü Şemsüleimme el-Halvânî onun hakkında şöyle demiştir: “O, ünlü büyük bir âlimdir. Biz onu taklit eder, görüşleri ile amel ederiz.”⁴⁸ Bilmen'e göre, “Müctehid fi'l-mezhep mertebesini ihrâz etmiş olduğuna ilmî eserleri şehâdet etmektedir. Binâenaleyh bu zatı yalnız “ashâb-ı tahrîc” den sayanlar, bu yüksek üstadın kadrini tenzîl etmiş olurlar.”⁴⁹ Güngör bu tespitleri şu şekilde özetlemiştir: “Hanefî fıkıh âlimlerini ilmî açıdan yedi tabakaya ayıran tasnifte Cessâs'a dördüncü tabaka olan ashâbü't-tahrîc içinde yer verilmiş, bu husus tenkît edilmiş ve onun üçüncü tabakada (meselede müctehid), hatta ikinci tabakada (mezhepte müctehid) yer alması gerektiği ileri sürülmüştür.”⁵⁰

39 Bilmen, *Hukûk-i İslâmiye*, c. 1, s. 314.

40 Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 314.

41 *Ketâib*, vr. 4a.

42 Mustafa Uzunpostalcı, “Burhâneddin el-Buhârî”, *DİA*, c. 6, s. 435-437.

43 *Ketâib*, vr. 4a; Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 314.

44 Mevlüt Güngör, “Cessâs”, *DİA*, c. 7, s. 427; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara: TDV Yayınları, 1990, s. 34.

45 Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 344.

46 Özer, “İbn Kemal”, s. 196.

47 Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 66. Taşköprüzâde el-Cessâs, er-Râzî'den eserinin bu bölümünde “ashâb-ı tercih” şeklinde söz ederken aynı eserin 9. sayfasında “er-Râzî” künyesi ile verdiği bir fakihî “ashâb-ı tahrîc” sınıfında saymıştır.

48 el-Mutî'î, *Risâle*, s. 87.

49 Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 344.

50 Güngör, “Cessâs”, *DİA*, c. 7, s. 427.

el-Cürcânî: Ebu Abdullah Yusuf b. Ali b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 522/1128'den sonra). Hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmayan⁵¹ el-Cürcânî Bilmen'e göre ashâb-ı tahrîctendir.⁵²

ed-Debûsî: Ebu Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsa (ö. 430/1039). Buhara ve Semerkant'ta yapılan ilmî münazaralarda darbimesel haline geldi. Hanefiler'ce "el-kudatü's-seb'a" (yedi kadı) diye bilinen fakihler arasında yer aldı. Debûsî, hilaf ilmini sistematik bir şekilde inceleyen ilk hukukçu sayılması yanında, Ebü'l-Usr el-Pezdevî ve Şemsüleimme es-Serahsî ile birlikte Hanefî fıkıh usulünün üç kurucusundan biri kabul edilmektedir. Onun eserleri incelendiğinde fıkıh ilmindeki mertebesinin en az "meselede müctehid" seviyesinde olduğu görülür.⁵³ Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'ye göre görüşleri ile amel etmek sahihtir.⁵⁴

Ebu Yusuf: Yakub b. İbrahim b. Habib b. Sa'd b. Habte el-Kûfî el-Ensârî (ö. 182/796). Kendisinden ders alanlar arasında Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn gibi büyük alimler bulunmaktadır.⁵⁵ İbn Kemal'e göre mehzepte müctehit,⁵⁶ el-Mutî'î'ye göre mutlak müctehittir.⁵⁷

Ebü'l-Leys: Ebü'l-Leys İmamü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkandî (ö. 373/983). Hanefî mezhebinin meşhur fakihleri arasında yer alan Nasr b. Muhammed müfessir, fakih ve zahid diye tanınmıştır. Birçok müellifin Hanefî fakihler hiyerarşisinde "meselede müctehid" kabul ettiği Ebü'l-Leys, Hanefî mezhebinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. İlk Hanefî muhtasarlarından birini kaleme alarak Hanefî fıkıh sistematüğünü geliştirmiş ve hilaf sahasındaki çalışmaları ile Hanefî hilaf literatürünün temelini teşkil etmiştir. Ebu Hanîfe ve talebelerinin görüşlerinin aktarılmasında kilit rollerden birini oynayan Ebü'l-Leys'in nadirü'r-rivaye hakkında en önemli tedvin çalışmalarını gerçekleştiren müellif olduğu söylenebilir. Mezhep imamlarının ardından gelen fakihlerin görüş ve katkılarını bir araya getirmeyi hedefleyen nevâzil literatürünün Hanefî mezhebi tarihindeki ilk örneği de Ebü'l-Leys'e aittir. III. (IX.) ve IV. (X.) yüzyılda yaşamış birçok önemli Hanefî fakihinin görüşleri onun bu eseri sayesinde sonraki nesillere aktarılmıştır.⁵⁸

Hâherzâde: Ebu Bekr b. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Buharî (ö. 483/1090). Zamanında Hanefîlerin Maveraünnehir bölgesindeki en meşhur

51 Ahmet Özel, "Hizânetü'l-ekmel", *DİA*, c. 18, s. 181.

52 Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 214.

53 Ahmet Akgündüz, "Debûsî", *DİA*, c. 9, s. 66-67.

54 Veli b. Yusuf, *Mecmûa*, vr. 22a.

55 Özel, *a.g.e.*, s. 20.

56 Özer, "İbn Kemal", s. 194.

57 el-Mutî'î, *Risâle*, s. 87.

58 İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *DİA*, c. 36, s. 473-475.

hukukçularından bir olmuş, bundan dolayı da kendisine “*Devrin Nu'man'ı*” denilmiştir.⁵⁹

el-Hasîrî: Ebû'l-Mehamid Cemalüddîn Mahmud b. Ahmed b. Abdisseyyid el-Hasîrî el-Buharî (ö. 636/1238). Kefevî'ye göre ashâb-ı temyîzdendir.⁶⁰

el-Haskefî: Alaüddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Haskefî ed-Dımaşkî (ö. 1088/1677). Devrinde Hanefî ulemasının önde gelenlerinden biri olan Haskefî⁶¹ Bilmen'e göre mukallid-i mahz sınıfındandır.⁶²

el-Hassâf: Ebu Bekr Ahmed b. Ömer (Amr) b. Müheyr el-Hassaf eş-Şeybanî (ö. 261/875).⁶³ Şemsüleimme el-Halvânî, Hassâf hakkında “İlimler sahasında büyük bir kişidir, kendisine iktidâ sahih olan kimselerdendir”⁶⁴ demiş, İbn Kemal ve Taşköprüzâde de onu mesâilde müctehit olarak nitelendirmişlerdir.⁶⁵

Hidâye sahibi: Kaynaklarda genelde “Hidâye sahibi” olarak geçen kişi Ebû'l-Hasen Burhanüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Ferganî el-Merğînanî'dir (ö. 593/1197). Kaynaklarda “imam, hafız, muhakkik” gibi sıfatlarla anılmakta, çağdaşları Kadîhan, Burhaneddin Mahmud b. Ahmed el-Buharî, Zahîrüddin Muhammed b. Ahmed el-Buharî ve Ahmed b. Muhammed el-Attabî gibi alimler tarafından ilmî dirâyeti dile getirilmektedir.⁶⁶ İbn Kemal ve Taşköprüzâde'ye göre ashâb-ı tercih,⁶⁷ İbn Âbidîn'e göre ashâb-ı tahrîc,⁶⁸ el-Mutî'î'ye göre mesâilde müctehit,⁶⁹ Bilmen'e göre ashâb-ı tercih veya müctehit fi'l-mezheb sayılmaktadır.⁷⁰

el-Hinduvânî, Ebu Cafer: Ebu Ca'fer Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hinduvânî el-Belhî (ö. 362/973). Ebû Hanife'nin bütün görüşleri unutulup Ebu Yusuf'un *el-Emâlî*'si, Muhammed b. Hasan'ın *en-Nevâdir* ve *ez-Ziyâdât*'ı tamamen yanmış olsa hepsini hafızasından yazacak kadar Hanefî fihhına vakıf olduğu söylenen Hinduvânî halli zor pek çok meseleye çözüm getirmesi sebebiyle “Küçük Ebu Hanife” lakabıyla anılmıştır. Ancak mezhepte taassuba düşmediği, zaman zaman Ebu Hanife'nin görüşlerini tenkit ederek mezhep içindeki farklı

59 Ferhat Koca, “Hâherzâde”, *DİA*, c. 15, s. 135.

60 *Ketâib*, vr. 4b.

61 Ahmet Özel, “Haskefî”, *DİA*, c. 16, s. 387-387.

62 Bilmen, *Hukûk-i İslâmiye*, c. 1, s. 314.

63 Abdülvehhâb Öztürk, “Hassâf”, *DİA*, c. 16, s. 395.

64 Bilmen, *Hukûk-i İslâmiye*, c. 1, s. 369.

65 Özer, “İbn Kemal”, s. 195; Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 44.

66 Ferhat Koca, “Merğînanî, Burhâneddin”, *DİA*, c. 29, s. 182.

67 Özer, “İbn Kemal”, s. 196; Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 9, 101.

68 İbn Abidin, *Şerhu Manzûme*, s. 49.

69 el-Mutî'î, *Risâle*, s. 97.

70 Bilmen, *Hukûk-i İslâmiye*, c. 1, s. 342.

kanaatleri benimsediği, diğer mezheplerin görüşlerine de yöneldiği veya müstakil ictihadlarda bulunduğu görülmektedir.⁷¹

İbn Âbidîn: Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilazîz ei-Hüseynî ed-Dımaşkî (ö. 1252/1836).⁷² Zirikî'nin "Şam diyârının fakîhi ve döneminde Hanefî mezhebinin imamı"⁷³ olarak nitelediği İbn Âbidîn Bilmen'e göre fakihler tabakasında mukallid-i mahz sınıfındandır.⁷⁴

İbnü'l-Hümâm: Kemalüddin Muhammed b. Abdilvahid b. Abdilhamid es-Sivâsî el-İskenderî (ö. 861/1457). Talebesi Sehâvî tarafından ilmî üstünlükleri anlatılırken verilen örneklerden ve kullanılan ifadelerden İbnü'l-Hümâm'ın tercih ehli bir fakih olduğu anlaşılmaktadır. *et-Tahrîr'e Teysîrû't-Tahrîr* adıyla bir şerh yazan Emir Padişah, İbnü'l-Hümâm'ı "şeyh, allame, zamanının müctehidi, asrının muhakkiki, şeyhülislam, müftilenâm ve kutbü'l-ârifin" olarak anarken Hanefî fakihlerinden İbn Ganim el-Makdisî, Leknevî ve İbn Abidin onun müctehid olduğunu söylemişlerdir. Son dönem hukukçularından Seyyid Bey de İbnü'l-Hümâm'ı Hanefî mezhebinin son müctehidlerinden biri sayarken,⁷⁵ Bilmen onu ashâb-ı tercih'ten saymıştır.⁷⁶

İsbîcâbî: Hanefî fıkıh tarihinde "İsbîcâbî" künyesi ile farklı şahsiyetler bulunmaktadır. Hakkında yapılan nitelermeler dikkate alındığında burada konumuz olan İsbîcâbî'nin Şeyhülislâm Ali b. Muhammed b. İsmail b. Ali b. Ahmed b. Muhammed b. İshak el-İsbîcâbî es-Semerkindî (ö. 535/1140) olması gerekir. Kefevî, döneminde Hanefî mezhebinin onun kadar ezbere bilen hiç kimsenin olmadığını ifade etmiştir. *el-Hidâye* sahibi Ebubekir el-Merğînânî onun yetiştirdiği fakihlerden birisidir. el-Merğînânî'nin fetvâ verme icâzetini o yazmıştır.⁷⁷ Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'ye göre İsbîcâbî'nin görüşleri, Rustuğfenî'ye (ö. 345/956) tercih edilir.⁷⁸

Kâdîhân: Ebü'l-Mehasin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmud el-Özkendî el-Ferganî (ö. 592/1196).⁷⁹ İbn Kemal'e göre mesâilde müctehittir.⁸⁰ Bilmen bu tespiti aynen tekrarlamıştır.⁸¹ Özel'e göre gerek Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî'nin eserlerine yazdığı şerhler, gerekse *Fetâvâ*'sında Ebu Hanife ve talebeleriyle diğer

71 Mehmet Erdoğan, "Hinduvânî", *DİA*, c. 18, s. 118.

72 Ahmet Özel, "İbn Âbidîn", *DİA*, c. 19, s. 292-293.

73 Hayreddin Zirikî, *el-A'lâm*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, c. 1, s. 42.

74 Bilmen, *Hukûk-i İslâmiye*, c. 1, s. 314.

75 Ferhat Koca, "İbnü'l-Hümâm", *DİA*, c. 21, s. 88.

76 Bilmen, *Hukûk-i İslâmiye*, c. 1, s. 314.

77 *Ketâib*, Feyzullah Efendi, 1381, vr. 187a.

78 *Mecmûatü'l-fevâid*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., 927, vr. IVa (metin öncesi).

79 Ahmet Özel, "Kâdîhan", *DİA*, c. 24, s. 121-122.

80 Özer, "İbn Kemal", s. 195.

81 Bilmen, *Hukûk-i İslâmiye*, c. 1, s. 421.

Hanefî alimlerinin görüşlerini zikrederken yaptığı değerlendirme ve tercihler onun icthad ehliyetini göstermektedir.⁸²

Kenz sahibi: Kaynaklarda bu tabir ile ifade edilen kişi Ebu'l-Berekât Hâfızuddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Neseî'dir (ö. 710/1310).⁸³ Şeyhülislâm İbn Kemal, Kefevî ve Taşköprüzâde'nin “En güçlüyü güçlüden ve zayıftan, zâhirî'l-mezheb ve zâhirürrivâyeyi diğerlerinden ayırt edebilen ashâb-ı temyîzdendir.”⁸⁴ dediği Neseî hakkında Bilmen şöyle der:

İbn Kemal merhum işbu Ebü'l-Berekât'ı kavi ile zaîfin arasını tefrika muktedir olan mukallidîn tabakasından saymıştır ki, bunlar kitaplarında merdud akvâli, zaif rivayetleri nakletmezler. Fakat başkaları bu zatı ‘müctehid fi'l-mezheb’ addetmişlerdir. Ve bu müctehit fi'l-mezheb kendisi ile hitam bulduğuna, kendisinden sonra müctehid fi'l-mezheb yetişmemiş olduğuna kail olmuşlardır.⁸⁵

Özel ise onu doğrudan “müctehit” olarak nitelemiş ve “bütün eserleri ulemâ nezdinde muteberdir” demiştir.⁸⁶

el-Kerhî: Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellal el-Kerhî (ö. 340/952). Hanefî mezhebinin sistemleştirilmesinde önemli katkıları bulunan, Irak Hanefiliği çizgisinin önde gelen temsilcisidir.⁸⁷ İbn Kemal, Leknevî ve Bilmen'e göre mesâilde müctehittir.⁸⁸ Apaydın'a göre ihtiyâr ve tercih ehlidir.⁸⁹

el-Kudûrî: Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî (ö. 428/1037). Irak'ta Hanefî mezhebinin önderi durumunda idi.⁹⁰ İbn Kemal ve Taşköprüzâde'ye göre ashâb-ı tercih,⁹¹ el-Mutî'î'ye göre mesâilde müctehittir.⁹² Kallek, “Onu müctehid olarak niteleyip Şemsüleimme el-Halvanî'den üstün

82 Özel, “Kâdihan”, *DİA*, c. 24, s. 121.

83 Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 72.

84 Özer, “İbn Kemal”, s. 196; *Ketâib*, vr. 4b; *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 9.

85 Bilmen, *Hukûk-i İslâmiye*, c. 1, s. 439.

86 Özel, *a.g.e.* s. 72.

87 Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 426; H. Yunus Apaydın, “Kerhî”, *DİA*, c. 25, s. 285-287.

88 Özer, “İbn Kemal”, s. 195; Leknevî, Muhammed Abdülhayy, *el-Ferâidü'l-behiyye fî tabakâtü'l-Hanefiyye*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1324, s. 108; Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 426.

89 Apaydın, “Kerhî”, *DİA*, c. 25, s. 286. Apaydın burada Leknevî'nin, Kerhî'nin müctehit fi'l-mesâil'den sayılmasına itiraz ettiğini, doğru olanın onun “ashâb-ı vücûh” olduğunu belirttiğini ifade etmiştir. Ne var ki bu yorum Leknevî'nin *el-Ferâidü'l-behiyye*'sinin dipnotunda geçmektedir. Dipnot ta'likâtı ise, eserin kapak bilgisinde ifade edildiği üzere Muhammed Bedrüdî'nin Ebu Firâs en-Na'sânî'ye aittir.

90 Cengiz Kallek, “Kudûrî”, *DİA*, c. 26, s. 321.

91 Özer, “İbn Kemal”, s. 196; Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 9, 79.

92 el-Mutî'î, *Risâle*, s. 97.

tutanlar yanında tercih ehlinde sayanlar da bulunmaktadır” değerlendirmesini yapmıştır.⁹³

Mecma’ sahibi: Kaynaklarda bu şekilde geçen kişi İbnü’s-Sâatî (ö. 694/1295) olarak bilinen Muzafferüddin Ahmed b. Ali el-Bağdâdî olmalıdır. Zamanında Hanefî mezhebinin önde gelen simalarından birisi idi.⁹⁴ İbn Kemal ve Taşköprüzâde’ye göre ashâb-ı temyîzdendir.⁹⁵

el-Muhtar sahibi: Kaynaklarda bu şekilde tavsîf edilen kişi Ebü’l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd el-Mevsilî’dir (ö. 683/1284).⁹⁶ İbn Kemal ve Taşköprüzâde’ye göre ashâb-ı temyîzdendir.⁹⁷

el-Pezdevî: Hanefî fıkıh tarihinde iki tane el-Pezdevî şöhret bulmuştur: Ebü’l-Hasen Ebü’l-Usr Fahrü’l-İslam Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerim el-Pezdevî (ö. 482/1089) ve Sadrü’l-İslam Ebü’l-Yûsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerim el-Pezdevî (ö. 493/1100). Birincisi fıkıhçılığı diğeri ise daha çok kalamcılığı ile meşhur olduğundan, fetvâ kaynaklarında zikredilen “el-Pezdevî”nin Ebü’l-Usr el-Pezdevî olması gerekir.⁹⁸ İbn Kemal mesâilde müçtehit olduğunu ifade etmiş,⁹⁹ Çivizâde bu tespiti yerinde bularak tekrar etmiştir.¹⁰⁰

Şemsüleimme el-Halvânî:¹⁰¹ Ebu Muhammed Şemsüleimme Abdülaziz b. Ahmed el-Halvânî (ö. 452/1060 [?]). Özellikle fıkıh alanında derin bilgi sahibi olan Halvânî, kendi zamanında Buhara yöresinde Hanefî alimlerinin en önde geleniydi.¹⁰² Kefevî ve Taşköprüzâde’ye göre mesâilde müçtehitir.¹⁰³

Şemsüleimme el-Kerderî: Şemsüleimme Muhammed b. Abdissetâr b. Muhammed el-İmâdî el-Berâtekînî el-Kerderî (ö. 642/1244). Kefevî’ye göre ashâb-ı temyîz’ dendir.¹⁰⁴

93 Kallek, “Kudûrî”, *DİA*, c. 26, s. 321.

94 Bilmen, *Hukûk-i İslâmiye*, c. 1, s. 415; Ahmet Özel, “İbnü’s-Sâatî, Muzafferüddîn”, *DİA*, c. 21, s. 190.

95 Özer, “İbn Kemal”, s. 197; Taşköprüzâde, *Tabakâtü’l-fukahâ*, s. 9.

96 Davut Yaylalı, “Mevsilî, Abdullah b. Mahmud”, *DİA*, c. 29, s. 487.

97 Özer, “İbn Kemal”, s. 197; Taşköprüzâde, *Tabakâtü’l-fukahâ*, s. 9.

98 Murteza Bedir ve Ferhat Koca; “Pezdevî, Ebü’l-Usr”, *DİA*, c. 34, s. 264-265.

99 Özer, “İbn Kemal”, s. 195.

100 *Risâle fi hakki’d-deverân*, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, 621, vr. 96a.

101 Taşköprüzâde kelimenin okunuşu hakkında şu bilgileri vermiştir: “الحوالي kelimesi hâ’nın fethası, lâm’ın sükunü, lamdan sonra vâv, sonunda da nisbe yâ’sı vardır. Nisbe yâ’sı nûn iledir. Abdülkâdir, *el-Cevâhiru’l-müdiyye*’sinde böyle okunması gerektiğini belirtmiştir. Bazı müteahhir alimler ise kelimenin “nûn” yerine “hemze” ile -el-Halvâî şeklinde- okunması gerektiğini söylemişlerdir.” Bkz. Taşköprüzâde, *Tabakâtü’l-fukahâ*, s. 70.

102 Kâmil Şahin, “Halvânî”, *DİA*, c. 15, s. 383.

103 *Ketâib*, vr. 4a; Taşköprüzâde, *Tabakâtü’l-fukahâ*, s. 8.

104 *Ketâib*, vr. 4b.

Şemsüleimme er-Radî: Taşköprüzâde’ye göre mesâilde müctehittir.¹⁰⁵

Şemsüleimme es-Serahsî: Ebu Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebi Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090 [?]).¹⁰⁶ İbn Kemal ve Taşköprüzâde’ye göre mesâilde müctehittir.¹⁰⁷

eş-Şeybânî: Ebu Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybanî (ö. 189/805). Ebu Hanife’nin önde gelen talebesi, eserleriyle Hanefî mezhebinin görüşlerini kayıt altına alan müctehid.¹⁰⁸ Bilmen, İmam Muhammed’in telif ettiği eserlerin doksan dokuz kadar olduğuna dair rivayetlerin bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁹ İbn Kemal’e göre mezhepte müctehit,¹¹⁰ el-Mutî’î ve Taş’a göre mutlak müctehittir.¹¹¹

Tâcüddin Ahmed b. Abdülaziz: Bilmen’e göre mesâilde müctehittir.¹¹²

et-Tahâvî: Ebu Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selame el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî (ö. 321/933). Fıkhın çeşitli alanlarında kaleme aldığı eserlerle mezhebin oluşumuna ve yayılmasına, farklı türlerde literatürün ortaya çıkışına öncülük etmiştir. Mâlikî âlimlerinden İbn Abdülber en-Nemerî, Tahâvî’nin fukahânın görüşlerinin tamamını bildiğini, ayrıca Hanefî imamların sîret ve haberlerine en çok vâkif olan kişilerden sayıldığını ifade ederek eserlerinde görüş ve değerlendirmelerine yer verir; Kâsânî de Tahâvî’yi Selef’in görüşlerini en iyi bilen kimse olarak niteler. Saymerî ve Ebû İshâk eş-Şîrâzî gibi âlimler Tahâvî’nin Mısır’daki Hanefîler’in reisi olduğunu kaydeder.¹¹³ İbn Kemal, Tahâvî’ye usûl ve furûda mezhep imamına muhalefet edemeyen, fakat onlardan bir rivâyet bulunmayan meselelerde icthad edebilen “meselede müctehid” tabakasında yer vermiştir.¹¹⁴ Taşköprüzâde’nin de aynı değerlendirmede bulunduğu¹¹⁵ Tahâvî, Abdülaziz ed-Dihlevî, Leknevî ve Kevserî gibi âlimlere göre mutlak müctehid mertebesinde veya en azından Ebû Yûsuf ve Muhammed ile aynı tabakadadır.¹¹⁶

Vikâye sahibi: Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullah el-Mahbûbî el-Buhârî (VII-VIII./XIII-XIV. yüzyıl). Hayatı hakkında kaynaklarda

105 Taşköprüzâde, *Tabakâtü’l-fukahâ*, s. 8.

106 Muhammed Hamidullah, “Serahsî, Şemsüleimme”, *DİA*, c. 36, s. 545.

107 Özer, “İbn Kemal”, s. 195; Taşköprüzâde, *Tabakâtü’l-fukahâ*, s. 75.

108 Aydın Taş, “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, *DİA*, c. 39, s. 38-41.

109 Bilmen, *Hukûk-i İslâmiye*, c. 1, s. 393.

110 Özer, “İbn Kemal”, s. 194.

111 el-Mutî’î, *Risâle*, s. 87; Taş, “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, *DİA*, c. 39, s. 39.

112 Bilmen, *a.g.e.*, c. 1, s. 314.

113 Davud İltâş, “Tahâvî”, *DİA*, c. 39, s. 385-388.

114 Özer, “İbn Kemal”, s. 195.

115 Taşköprüzâde, *Tabakâtü’l-fukahâ*, s. 58.

116 İltâş, “Tahâvî”, *DİA*, c. 39, s. 386.

yeterli bilgi verilmemektedir.¹¹⁷ İbn Kemal ve Taşköprüzâde'ye göre ashâb-ı temyîzdendir.¹¹⁸

Züfer b. Hüzeyl: Ebû'l-Hüzeyl Züfer b. el-Hüzeyl b. Kays el-Anberî el-Basrî (ö. 158/775). Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katıldıktan sonra bu ilim meclisinin Ebû Yûsuf'la birlikte en önemli iki üyesinden biri olan Züfer hocasının 150/767 yılında vefatından sonra meclise başkanlık etmeye başladı.¹¹⁹ İmüm Züfer, İbn Kemal'e göre mehzepte müçtehit,¹²⁰ Bahât el-Mutî'î'ye göre mutlak müçtehitir.¹²¹

II. Osmanlı Fetvâsında “Muteber Kitap” Problemi ve Kitaplar

Müftülerin, mütekaddim fakihlerin görüşleri ile amel etmesi hâlinde nasıl davranacakları hususu ile ilgili temel prensiplerden yukarıda söz edilmişti. Müteahhir fakihlerin görüşleri ile amel konusunda takip edilecek prensipler hususunda ise Osmanlı öncesi kaynaklarda detaylı bir değerlendirmeye rastlanılmamaktadır. Osmanlı öncesi dönem eserlerinde hâkim üslup, fetvâ meselelerinin derlenmesi ve yer yer meseleler arasındaki farklı görüşlere temasla tercihlerde bulunulması şeklindedir. Bu durum, bu tür derlemelerde bir usûlün takip edildiğini göstermekle birlikte, gerek ilgili mecmûların mukaddimleri gerekse ilgili olabilecek bahislerde bu usûl ve sistemin mahiyet ve detayları ile ilgili açıklamalar görülmemektedir. Bu tür konularla ilgili geniş açıklamalara ancak son dönem kaynaklarında rastlamaktayız ki bunların başında İbn Âbidîn'in *Şerhu'l-Manzûme el-Müsemma bi-Ukûdi resmi'l-müftî*'si gelmektedir. Muhammed Hasaneyn b. Muhammed Mahlûf, taklide dayalı fıkıh ve fetvâ faaliyetinin rivayete dayalı bir konu olduğu, rivayete dayalı ilimlerde hadis usulünde râviler için aranan şartların -ki bunlar adâlet ve zabıt şartıdır- aranması gerektiğini belirtmiş;¹²² Leknevî de fetvâ ve fikhî görüşlerin nakledildiği kitapların muteber olması için müellifinin hâlinin ve kişiliğinin bilinmesi, nakilde sahih ve zayıf görüşlerin iyi ayıklanmış olması, ileri gelen âlimlerin esere itibar etmesi ve eserin anlaşılamayacak kadar veciz olmaması gibi ölçülerden söz etmiş;¹²³ İbn Âbidîn konuyu örneklerle daha da detaylandırmıştır.¹²⁴

Osmanlıların ilk dönemlerinden itibaren görülen “esahh-ı akvâl” tespit ve derlemesi konusunda teorik açıklamalar yine en geniş şekli ile son dönem

117 Ahmet Özel, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, s. 76; Murtezâ Bedir, “Vikayetü'r-rivâye”, *DİA*, c. 43, s. 106.

118 Özer, “İbn Kemal”, s. 197; Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 9.

119 Murtezâ Bedir, “Züfer b. Hüzeyl”, *DİA*, c. 44, s. 527-529.

120 Özer, “İbn Kemal”, s. 195.

121 el-Mutî'î, *Risâle*, s. 87.

122 Muhammed Hasaneyn b. Muhammed Mahluf, *Bülûğu's-sûl fî medhali ilmi'l-usûl*, Kahire: Mustafa el-Bâbey el-Halebî ve Evlâdühü, 1966, s. 19.

123 *en-Nâfiu'l-kebir*, s. 26, 27.

124 *Şerhu'l-Manzûme*, s. 5-16.

fakihlerinden İbn Âbidîn’de görülmektedir.¹²⁵ Önceki dönemlerde satır arası bilgiler bulunmakta ise de sistematik bir metot çalışmasına henüz rastlanmamıştır. Mecmûalarda sıkça görülen “kütüb-i fetâvâ”,¹²⁶ “kütüb-i meşhûre”,¹²⁷ “kütüb-i mu’teber”¹²⁸ gibi niteliklerin hangi eserlerle ilgili olduğu konusunda da bazı satır arası bilgilerin dışında detaylı bilgi görülmemektedir. Dolayısıyla biz burada “meşhur, mu’teber” gibi tabirlere bir açıklık getirmek için konuyu birkaç açıdan ele almaya çalışacağız: 1-Medrese müfredâtında yer alan kitaplar, 2-Terreke/vakıf defterlerinde yer alan kitaplar, 3-Kimi fıkıh tarihçilerinin yayınladığı kitaplar, 4-Osmanlı fetvâ mecmûalarının nakillerinde müracaat edilen kitaplar.

A. Medrese Müfredâtında Mu’teber Fıkıh Kitapları

Osmanlı müftüsü, eğitimini medresede tamamlar; medresede okuduğu müfredatı, fetvâ ya da kadılık görevinde kaynak kabul ederek, bu müfredattan elde ettiği bilgi ve tecrübeyi hayata aksettirir. Bundan dolayı da “muteber kitap” kavramının alt yapısını oluşturan medrese müfredâtında okunan kitaplara bir göz atmakta yarar vardır.

Osmanlı Devleti’nin Fatih dönemi sonuna kadarki dönemde fetvâ, kazâ, vezâret ve medrese gibi çeşitli müesseselerinde görevler üstlenmiş 105 âlim ve bürokratin 30 tanesi yurt dışında, 75 tanesi de yurt içinde medrese eğitimini tamamlamıştır. Yurt dışına gidenler Şam, İran ve Mısır/Kahire’ye giderken, yurt dışından gelenler de İran, Kırım, Şahrûd, Herat, Semerkand ve Şam bölgelerinden gelmişlerdir.¹²⁹ Dolayısıyla bu bölgelerde muteber kabul edilen fıkıh kitapları, gelinen yer olarak Osmanlı diyârında da muteber kabul edilmiş, en azından etkili olmuşlardır.

Yurt dışına giden ya da yurt dışından gelenlerin hangi medreselerde ya da hangi hocalardan eğitim aldıkları, hangi eserleri okudukları ayrı bir araştırma konusudur. Biz burada yalnızca Osmanlı medreselerinde okutulan fıkıh/fetvâ kitaplarını vermekle yetineceğiz.

Osmanlı medreselerinde ilimlerin belirli bir “kânûn” hâlinde tedris edildiği, bu “kânûn”un ilk olarak Yıldırım Bâyezid Hân’dan itibâren yürürlükte olduğu, Fatih Sultan Mehmet zamanında daha da sistemleştirildiği çeşitli kaynaklarda

125 Şerhu’l-Manzûme, s. 53-58.

126 Velî b. Yusuf, *Mecmûa*, vr. 29b. Süleymaniye Ktp., Esad Ef., 800, vr. 235b; el-Vikaye’nin kenarı, İbn Kemal, *Fetâvâ*, Süleymaniye Ktp., Drİmsv., 118, vr. 23b – 24a; Nuruosmaniye, 1967, vr. 78b – 79a *Fetâvâ Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 241, vr. 300b-301a.

127 Çivizâde, *Risâle fi vakfi’-d-derâhim ve’-denânîr*, Reşid Efendi, 1117, vr. 144a.

128 Çivizâde, *Risâle fi vakfi’-d-derâhim ve’-denânîr*, Reşid Efendi, 1117, vr. 144a; İbn Kemal, *Fetâvâ*, Süleymaniye Ktp., Drİmsv., 118, vr. 22b – 23a; Nuruosmaniye, 1967, vr. 74a-b, Velî b. Yusuf, *a.g.e.*, vr. 226a.

129 Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları -Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar-*, Bursa: Arasta Yayınları, 2001, s. 392-393.

belirtilmektedir. Gerek Fatih Sultan Mehmed'in tadrîsât kânûnunda ve gerekse XVII. yüzyıl başlarına ait bir fermanla medreselerde fûrû-i fıkhîtan okutulması istenen kitap *el-Hidâye* olmuş, bir başka eserden söz edilmemiştir.¹³⁰

İlimlerin tasnifi ile ilgili eser telif eden Osmanlı bilginlerinden İshâk b. Hasan et-Tokâdî'ye (ö. 1100/1689) göre *Kudûrî*, *Kenz*, *Muhtâr*, *Vikâye*, *Eşbâh*, *Hidâye*, *Mahzen*, *Mülteka'l-ebhur*, *Kuhistânî*, *Keydânî*, *Dürer*, *Sadr-ı Şerîa*, *Nihâye*, *Înâye*, *Şerhi Ekmel*, *Mufasssal*, *Surratü'l-hak* kitapları okunmalıdır.¹³¹

Saçaklızâde'ye (ö. 1145/1732-33) göre *Muhtasarü'l-Kudûrî* ve *el-Hidâye*;¹³² *Kevâkib-i Seb'a* (telifi 1155/1741) müellifine göre *Halebî*, *Kudûrî* ve *Hidâye* kitapları okunur, *Kâdîhan*, *Bezzâziye* vesâir kitaplar incelenir.¹³³ Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya (ö. 1194/1780) göre *Münyetü'l-musallî*, *Tuhfe*,¹³⁴ *Vikâye*,¹³⁵ *Mülteka*, *Eşbâh* ve *Nezâir*, *Mecmau'l-ebhur (İbn Melek)*¹³⁶ ve *es-Sirâciyye*;¹³⁷ Nebî Efendizâde Ali b. Abdullah el-Uşşakî'ye (ö. 1200/1785-86) göre *Secâvendî*,¹³⁸ *Mülteka* ve *Dürer*¹³⁹ tadrîs edilmelidir.

Osmanlı âlimlerinin otobiyografilerinde okudukları ve okuttukları derslerden fıkıh alanında Kâtip Çelebî (ö. 1067/1658) *Dürer*'i okumuş, *Muhtasar* (Kudûrî?), *Mülteka* ve *Dürer*'i okutmuş;¹⁴⁰ Bursalı İsmail Hakkı (ö. 1137/1725) *Mülteka'l-ebhur*'u okumuş;¹⁴¹ Abdullah el-Ahiskavî (ö. 1218/1803) *Dürer*'i okumuş, *el-Hidâye*'yi okutmuş;¹⁴² Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1312/1895) *Halebî* ve *Mültekâ'*¹⁴³ okumuştur.

B. Tereke Kayıtlarında Yer Alan Fıkıh Kitapları

Osmanlı Devleti'nde muteber fıkıh kitaplarının tespiti açısından bir diğer önemli kaynak, tereke kayıtlarında yer alan listelerdir. Toplumun daha çok hangi fıkıh kitaplarını önemseydiğini ve itibar ettiğini, kişilerin kütüphanelerine koydukları

130 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, c. 1, s. 63, 64, 67; ayrıca bkz. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-beyân fî kavânin-i Âl-i Osman*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998, s. 204.

131 İzgi, *a.g.e.*, s. 78.

132 İzgi, *a.g.e.*, s. 83.

133 İzgi, *a.g.e.*, s. 74.

134 İzgi, *a.g.e.*, s. 88.

135 İzgi, *a.g.e.*, s. 90.

136 İzgi, *a.g.e.*, s. 91.

137 İzgi, *a.g.e.*, s. 92.

138 İzgi, *a.g.e.*, s. 95.

139 İzgi, *a.g.e.*, s. 96.

140 İzgi, *a.g.e.*, s. 100.

141 İzgi, *a.g.e.*, s. 102.

142 İzgi, *a.g.e.*, s. 104, 105.

143 İzgi, *a.g.e.*, s. 105. Osmanlı medrese müfredatı için ayrıca bkz. Mefâil Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 17, sy. 1, 2008, s. 25-46.

ve ellerinin altında bulundurdıkları eserlerden anlamak da mümkündür. Örnek olarak XVI. yüzyılda Bursa tereke defterleri üzerinde bir araştırma yapan Karataş'ın fıkıh kitapları ile ilgili verdiği liste şöyledir: *Dürer ve Gurer, Kâdîhan, Vikâye, Hidâye, Ferâiz-i Sirâciyye, Telvîh, Muhtasar-ı Kudûri, Mukaddime-i Kutbeddîn ve Mukeddime-i Ebu'l-Leys*.¹⁴⁴

C. Mu'teber Olan ve Olmayan Fıkıh/Fetvâ Kitabı Listeleri

Buraya kadar medrese müfredatları, otobiyografi ve tereke defterlerinde yer alan “muteber” fıkıh kitaplarına yer verildi. Burada ise “muteberlik” konusu ile daha yakından ilgisi olan özel listelere yer verilecektir ki bu hususta iki çalışma dikkati çekmektedir: Taşköprüzâde ile Mehmet Kâmî Edirnevî'nin (ö. 1136/1723) listeleri. Bu iki çalışmanın yanında dikkati çeken diğer bir önemli çalışma Leknevî'nin başta Kâtip Çelebi'nin *Keşfüzzunûn*'u olmak üzere çeşitli kaynaklara dayanarak yaptığı değerlendirmelerdir ki, bunlar da “muteber olmayan” eserlerin tespiti açısından önem arz etmektedir.

1. Muteber Eserler

Taşköprüzâde ünlü eseri *Miftâhu's-saâde*'de Hanefî mezhebi hakkında genel bilgiler verdikten sonra “Fürû kitaplarını bir bütün hâlinde ortaya koymak muhal türünden bir iştir. Bu alanda telif edilen eserlerin tam tespiti insan gücünü aşan bir husustur. Ben burada bu zamanda meşhur ve mu'teber olanlarını zikredeceğim” diyerek bir liste sunar:

Ali b. Ahmed b. Bekir (ö. ?), *Fetâvâ Hüsâmüddin er-Râzî*.

el-Attâbî, Ebu Nasr (Ebü'l-Kasım) Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Buhârî (ö. 586/1190), *Şerhu'l-Câmiî's-sağır*.

el-Babertî, Ekmelüddin Muhammed b. Mahmud b. Ahmed er-Rûmî el-Mısıfî (ö. 786/ 1384), *el-Înâye*.

el-Ba'lebekkî, Ebü'l-Abbas Muzafferüddin Ahmed b. Ali b. Tağlib el-Bağdadî (ö. 694/1295), *Mecmau'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn*.

el-Belhî, Ebu Cafer (ö. ?), *el-Fetâvâ*.

el-Buhârî, Burhanüddin Mahmud b. Ahmed b. Abdülaziz (ö. 616/1219), *Tetimmetü'l-fetâvâ*.

el-Buhârî, İftiharüddîn Tahir b. Ahmed b. Abdirreşîd (ö. 542/1147), *Hulâsatü'l-fetâvâ, el-Vâkıât -Hizânetü'l-fetâvâ ve Hizânetü'l-vâkı'ât* olarak ta bilinir-.

el-Buhârî, Zahîrüddîn Ebubekir Muhammed b. Ahmed (ö. 619/1222), *el-Fetâvâ'z-Zahîriyye*.

el-Burhânî, *Şerhu'l-Câmiî's-sağır*. Taşköprüzâde'nin bu şekilde verdiği eser Burhanüddin Mahmud b. Ahmed b. Abdülaziz el-Buhârî'ye ait olmalıdır.

¹⁴⁴ Ali İhsan Karataş, “XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, sy. 1, 2001, s. 4-5.

Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullah el-Mahbûbî (VII-VIII./XIII-XIV. yüzyıl), *el-Vikâye Muhtasaru'l-Hidâye (Vikâyetü'r-rivâye fî mesâil'l-Hidâye)*.

el-Cessâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (ö. 370/981), *Ahkâmu'l-Kur'an, Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*.

Ebu Yusuf Ya'kub b. İbrahim b. Habib b. Sa'd el-Kûfî, (ö. 182/798) *el-Emâlî, en-Nevâdir*.

el-Gaznevî, Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mahmud (ö. 593/1197), *el-Mukaddimetü'l-gazneviyye fî'l-fürûi'l-Hanefiyye*.

el-Habbâzî, Ebu Muhammed Celaledin Ömer b. Muhammed el-Hucendî (ö. 691/1292), *Havâşî el-Habbâzî*. Taşköprüzâde böyle bir eserden söz etmekte ancak kaynaklarda bu isimle bir esere rastlanmamaktadır. İsimden de anlaşılacağı üzere bu özel bir eser adı olmayıp, Habbâzî'nin eserlerine genel bir atf olabilir.

Hâherzâde, Ebu Bekr b. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Buharî (ö. 483/1090), *Kitâbu'z-zehîre*.

Hâkimü's-şehîd, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî (ö. 334/945), *el-Müntekâ*.

el-Halvânî, Ebu Muhammed Şemsüleimme Abdülaziz b. Ahmed (ö. 448/1050), *el-Fetâva Şemsüleimme el-Halvâî, el-Mebsût*.

el-Hârezmî, Necmüddin Yusuf b. Ahmed (ö. 634/1236), *el-Fetâvâ'l-Kübrâ. Fetâvâ'l-Hâsî* olarak da bilinir.

el-Hassâf, Ebu Bekr Ahmed b. Ömer (Amr) b. Müheyr eş-Şeybânî (ö. 261/875), *Edebü'l-kâdî, Kitâbü'l-vakf -Ahkâmü'l-vakfve Ahkâmü'l-evkâf* olarak da bilinir-, *Şerhu'l-Vâkıât* -Taşköprüzâde'nin sözünü ettiği el-Hassâf'a ait böyle bir esere rastlanmamıştır-

İbnü'l-Hümmam, Kemalüddin (ö. 861/1457), *Fethu'l-Kadîr*.

el-İtkânî, Kıvâmüddin Emîr Kâtip b. Emîr Ömer b. Emîr Ğâzî, Ebu Hanîfe el-Fârâbî (ö. 758/1357), *Ğâyetü'l-beyân ve nâdiretü'l-akrân fî âhiri'z-zamân*.

Kâdihân, Ebü'l-Mehâsin Fahrüddin Hasen b. Mansûr b. Mahmud el-Özkendî el-Ferganî (ö. 592/1196), *Fetâvâ Kâdihân, -el-Fetâvâ'l-Hânîyye* veya kısaca *el-Hânîyye* olarak ta bilinir-, *Şerhu'l-Câmiî's-sağîr*.

el-Kâkî, Kıvâmüddin (ö. 745/1344), *Mi'râcü'd-dirâye ilâ şerhi'l-Hidâye*.

el-Kasânî, Alaüddin Ebu Bekr b. Mes'ud b. Ahmed (ö. 587/1191), *Bedâiu's-sanâî' fî tertîbi's-şerâî'*.

el-Kirmânî, Ebü'l-Fazl Rüküddin Abdurrahman b. Muhammed b. Emîrveyh (ö. 543/1149), *Fetâva Ebu'l-Fadl*.

el-Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed (ö. 428/1037), *el-Muhtasar*.

el-Kurlânî, Celalüddin (ö. 750/1349), *el-Kifâye fî Şerhi'l-Hidâye*.

el-Merğînânî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebubekir b. Abdülcelil b. Burhanüddin (ö. 593/1197), *el-Hidâye, et-Tecnîs ve'l-mezîd fî'l-fetâvâ, Menâsikü'l-hac / Kitabu'l-hac, Muhtârâtü'n-Nevâzil*.

el-Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd (ö. 683/1284), *el-Muhtâr li'l-fetvâ, el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*.

en-Natfî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ömer et-Taberî (ö. 446/1054), *er-Ravda fî'l-fürû*.

en-Nesefî, Ebu Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhümmed b. Ahmed es-Semerkindî (ö. 537/1142), *el-Manzûmetü'n-Nesefîyye*.

en-Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfîzüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud (ö. 710/1310), *Kenzü'd-dekâik, el-Vâfî*.

er-Rehâvî, Hüsâmüddin, (ö?), *Dürrü'l-bihâr*. Taşköprüzâde'nin bu şekilde verdiği eserin tam adı *el-Bihâru'z-zâhire*'dir. Eser Şemsüddin Ebi Abdillâh Muhammed b. Yusuf b. İlyas el-Konevî'nin *Dürerü'l-bihâr fî'l-fürû* adlı eserinin manzum hâlidir.

er-Rüstüfağnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Said el-Hanefî (ö. 345/956), *Fetâvâ'r-Rüstüfağnî*.

Sadrü's-şehid, Ebu Hafs (Ebu Muhammed) Hüsâmüddin Ömer b. Abdilaziz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî (ö. 536/1141), *Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf, el-Fetâvâ's-suğrâ, el-Fetâvâ'l-kübrâ, el-Câmiu's-sağîr* -Taşköprüzâde'nin verdiği bu ismin doğrusu *Şerhu'l-Câmiu's-sağîr* olmalıdır ki bu eser ayrıca listede zikredilmiştir-, *el-Mebsût*.

es-Semerkindî, Ali b. Muhammed b. İsmail Behâüddin el-İsbicâbî es-Semerkindî (ö. 535/1141), *el-Fetâvâ*.

es-Semerkindî, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Yusuf (ö. 656/1258), *en-Nâfî' el-Fıkhü'n-Nâfî* adıyla meşhurdur.

es-Semerkindî, Ebü'l-Leys İmamü'l-hüda Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (ö. 373/983), *Uyûnu'l-mesâil, el-Vâkıât ve'n-nevâzil -en-Nevâzil, el-Fetâvâ, en-Nevâzil mine'l-fetâvâ, Fetâvâ'n-nevâzil ve Muhtârâtü'n-nevâzil* adlarıyla da bilinir-, *Hizânetü'l-ekmel* -Taşköprüzâde'nin bu şekilde verdiği eser, *Hizânetü'l-fıkh* olarak bilinmektedir-, *Şerhu'l-Câmiu's-sağîr*.

es-Serahsî, Ebu Abdillâh Radıyyüddin Burhanü'l-İslam Muhammed b. Muhammed et-Tûsânî (ö. 571/1176), *el-Muhîr. -el-Muhîr bi'l-fıkh, el-Muhîr fî'l-fıkh, el-Muhîtü'r-Radavî, Muhîtü's-Serahsî* adıyla da bilinir-.

es-Serahsî, Ebu Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebi Sehl Ahmed (ö. 483/1090), *el-Mebsût*.

es-Serûcî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İbrahim b. Abdulğani b. Ebî İshâk (ö. 710/1310), *Gayetü's-Serûcî*.

es-Sicistânî, Yusuf b. Ebu Said Ahmed (ö. 639/1240), *Münyetü'l-müftî fi fîrûi'l-Hanefiyye*.

eş-Şeybânî, Muhammed b. Hasan (ö. 189/805), *el-Camiu'l-kebîr, el-Camiu's-sağîr, el-Mebsût/lel-Asl, ez-Ziyâdât, es-Siyeru'l-kebîr, er-Rakkiyyât, el-Keysâniyyât, el-Harûniyyât, el-Cürcâniyyât*.

Tâcüşşerîa, Ömer b. Sadruşşerî'a el-Evvel (ö. 673/1274), *Nihâyetü'l-kifâye li-dirâyeti'l-Hidâye*.

et-Tahâvî, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selame el-Ezdî el-Misrî (ö. 321/933), *el-Muhtasar*.

et-Timurtâşî¹⁴⁵, Ahmed b. İsmail b. Muhammed b. Aydoğmuş, Ebü'l-Abbas, Zahîruddîn b. Ebî Sâbit (ö. 610/1214), *Şerhu'l-Câmii's-sağîr*.

ez-Zâhidî, Ebu'r-recâ Necmüddin Muhtar b. Mahmud (ö. 658/1260), *Kunyetü'l-münîye alâ mezhebi Ebî Hanîfe*. Kısaca *el-Kunye* olarak da bilinir.¹⁴⁶

Mehmet Kâmî el-Edirnevî de *Mehâmmü'l-fukahâ*¹⁴⁷ adlı eserinde Kuraşî'nin *el-Cevâhiru'l-mudîyye* adlı eseri ile el-Kefevî'nin *el-Ketâib*'inden bir derleme yapmış, fakihleri önce tabakalara ayırmış, ardından alfabetik sıra ile fakihlerin listesi, her listenin sonunda o harf ile başlayan eserlerin listelerini vermiş, eserler ile ilgili bazı değerlendirmeleri de kaydetmiştir. Ancak görüldüğü kadarıyla müellif verdiği listede özel bir kritere göre davranmayıp, Hanefî fıkıh, usulî fıkıh ve fetvâları ile ilgili genel bir tespit çalışması yapmıştır.

2. Muteber Olmayan Eserler

Hanefî fıkıh külliyyâtı içerisinde muteber olmayan eserlerin tespiti açısından önem arz eden çalışma Leknevî'nin değerlendirmeleridir. Leknevî başta *Keşfüzzunûn* olmak üzere muhtelif kaynaklardaki değerlendirmeleri dikkate alarak bir liste oluşturmuştur. Onun örnek kabilinden oluşturduğu liste şöyledir:

-Sirâcüddin Ömer b. İbrahim b. Nuceym el-Hanefî'nin (ö. 1005/1596) *en-Nehru'l-fâik Şerhu Kenzi'd-dekâik'i*, el-Aynî'nin (ö. 855/1451), *Şerhu'l-Kenz'i (Remzi'd-dekâik fi Şerhi Kenzi'd-dekâik)*, Haskefî'nin, *ed-Dürrü'l-muhtâr Şerhu Tenvîri'l-ebâr't*, Molla Miskin'in (ö. 954/1547) *Şerhu'l-kenz'i* ve Zeynüddin b. Nuceym'in (ö. 970/1563) *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'inin "muhtasar" olmaları;

145 *DİA*'da kelime "Timurtaş" olarak kaydedilmiş, ancak Zirikli'de "Tümürtâş" olarak okunmuştur. Bkz. Zirikli, *el-A'lâm*, c. 1, s. 97.

146 Taşköprüzâde, *Miftâhu's-seâde*, c. 2, s. 236-285.

147 el-Munazzamatü'l-Arabiyye li't-terbiyeti ve's-sekâfeti ve'l-ulûm, Kuveyt: Ma'hedu'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye, no: 179.

-Kuhistânî'nin (ö. 962/1555) *Şerhu'n-nukâyê'si*, müellifinin kişiliği hakkında yeterli bilgi bulunmaması;

-ez-Zâhidî'nin *el-Kunye'si*, Burhânüddin el-Buhârî'nin *Muhît el-Burhânî'si*, el-Haddâdî'nin (ö. 800/1398) *Muhtasarü'l-Kudûrî* şerhi *es-Sirâcü'l-vehhâc'ı*, Fahreddin er-Rûmî'nin (ö. 864/ 1459/60) *Müştemilü'l-ahkâm'ı*, Ali b. Ahmed el-Ğûrî'nin *Kenzü'l-ibâd'ı*, Şeyh Bedrüddin b. Tac b. Abdurrahim el-Lahorî'nin (ö. ?) *Metâlibü'l-mü'minîn'i*, İmamzâde'nin (ö. 573/1177) *Şir'atü'l-İslâm'ı*, Fazlullah Muhammed b. Eyyüb'ün (ö. 666/) *el-Fetâvâ's-sûfiyye'si*, Abdülkadir b. Osman el-Kâhirî'nin (h. 1030 civarı) *Fetâvâ't-Târî'si* ve İbn Nüceym'in *Fetâvâ'sında* ise görüşlerin naklinde zayıf-sahih ayıklamasında dikkatsiz davranılması sebebiyle;

Leknevî bunların fetvâda kaynak olamayacağını belirtmiştir.¹⁴⁸

D. Fetvâ /Fıkıh Mecmûalarında Adı Geçen Eserler

Şurası bilinen bir gerçektir ki, Osmanlılar, Selçuklu geleneğinin bir devamıdır. Tabii olarak hukuku da Selçuklu hukuk sisteminin bir devamı olacaktır. Yapılan çalışmalardan anlaşıldığı üzere ilk dönemler Osmanlı Devleti dar bir alanı ve küçük bir kitleyi yönettiği için, Selçuklu'dan devralınan fıkıh geleneğini aynen devam ettirmiştir. Coğrafyanın büyümesi, bunun tabii sonucu olarak nüfusun ve dolayısıyla kültürel çeşitliliğin artması hukuk alanında da yeni çalışmaları zorunlu kılmıştır ki bu da Hanefî mezhebi müktesebâtının bir bütün hâlinde yeniden ele alınıp değerlendirilmesi şeklinde kendisini göstermiştir. Değerlendirmeler temelde uygulamaya esas olmak üzere “esahh-ı akvâl”ın tespitine yönelik olmakla birlikte ilmî tahlil ve eleştiriler şeklinde de yürütülmüştür. Bu alanda görülen çalışmaların başında Bedreddin Simavi'nin (ö. 823/1420) eserleri gelmektedir.

Bedreddin Simavi önce *Letâifü'l-işârât* sonra da bunun şerhi olan *et-Teshîl* adlı eserini telif etmiştir. Bu eserinde Hanefî fıkıh külliyatını gözden geçirmiş ve külliyata yönelik 1000'in üzerinde eleştiri getirmiştir.¹⁴⁹

Müeyyedzâde (ö. 922/1516) yine Hanefî fıkıh külliyatını gözden geçirerek güncelleştirmiş ve bir mecmûa hazırlamıştır.¹⁵⁰

Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1526) *el-Hidâye*'yi bu amaçla ihtisâr etmiş,¹⁵¹ *Muhtârât mine'l-fetâvâ'sını*¹⁵² bu amaca yönelik olarak telif etmiştir. *Muhtasarü'l-Hidâye'sinin* mukaddimesinde özetle şunları söylemiştir:

Allah Teâlâ beni, sordukları sorular hakkında hükümlerini kullarına fetvâ yoluyla beyan etmeye muvaffak edince, ... tertipli ve düzenli bir

148 *en-Nâfiü'l-kebîr*, s. 26-31.

149 *Letâifü'l-işârât*, trc. Hacı Yunus Apaydın vdğr., Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012, s. 17.

150 Örnek olarak bkz. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 1109 nolu nüsha.

151 *Muhtârâtü'l-hidâye*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 203.

152 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 644.

muhtasar telif ettim. el-Hidâye kitabını okudum. Onun meselelerinin delilleri üzerinde düşündüm. İçlerinden ‘el-Esahh’, ‘aleyhi’l-fetvâ’, ‘bihî yüftâ’ özelliği taşıyanlar ile, bizim Hanefî imamlarımızın görüşlerinden hangisi olursa olsun delili en güçlü olanı seçtim...¹⁵³

II. Bayezid dönemi müftü ve müderrislerinden Muslihuddin Musa b. Musa el-Amâsî (ö. 938/1531) dönemin şeyhülislamının emri ile içerisinde Bedreddin Simavi’nin yukarıda adı geçen *et-Teshîl*’i de olmak üzere on kadar Hanefî fıkıh kitabını özetleyen *Mahzenü’l-fikh*¹⁵⁴ adı ile bir başka çalışma yapmıştır.

Şeyhülislâm İbn Kemal *Mühimmâtü’l-müftîn*’i¹⁵⁵ telif ederken, Şeyhülislâm Çivizâde Muhyiddin Şeyh Mehmet Efendi benzer bir çalışmayı başlatmış, oğlu tarafından ikmal edilmiştir.¹⁵⁶

Rasul b. Salih el-Aydinî (ö. 978/1570) *el-Fetâvâ’l-adliyye*’sini,¹⁵⁷ Sakızî *Surratü’l-fetâvâ*’sını¹⁵⁸ bizzat Sultan Süleyman’ın emri doğrultusunda “Hanefî mezhebinin esahh-ı akvâlini” tespit için telif ettiklerini eserlerinin mukaddimelerinde belirtmişlerdir.

Bunlardan sonra Kadri Efendi (ö. 1084/1674),¹⁵⁹ Ankaravî (ö. 1098/1687)¹⁶⁰ ve Atâullah (ö. 1127/1715)¹⁶¹ gibi daha birçok Osmanlı fakihî bu alanda ve bu amaca yönelik çalışmalar yapmış, en son olarak *Mecelle* telif edilmiştir.

Fıkıh alanındaki çalışmalardan Molla Hüsrev’in (ö. 885/1480) *Düreri’l-hükkâm fî şerhi Gureri’l-ahkâm* adlı eserinde, Mehmet Şener’in tespitine göre 104 kaynağa atıfta bulunulmuştur.¹⁶²

el-Halebî’nin (ö. 956/1549) *Mülteka’l-ebhur*’u, bizzat müellifinin dibâcede ifade ettiği üzere *el-Kudûrî*, *el-Muhtâr*, *el-Kenz*, *el-Vikâye*, *el-Mecmâ* ve *el-Hidâye* esas alınarak hazırlanmıştır.

İbn Âbidîn’in meşhur hâşiyesi Ahmet Özel ve Yahya Semiz’in tespitine göre 343 müellifin muhtelif eserleri üzerinden telif edilmiştir.¹⁶³

Osmanlı fakihleri tarafından en son olarak hazırlanan ve “metn-i metîn” olarak nitelendirilen *Mecelle*, 163 adet fıkıh kaynağı üzerinden hazırlanmıştır.

153 *el-Muhtârât*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 203, vr. 2a.

154 İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, vr. 297.

155 Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, 280.

156 Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa, 1068.

157 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 1063.

158 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 797.

159 *Vâkıâtü’l-müftîn*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 930,

160 *Fetâvâ-yı Ankaravî*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 123.

161 *Mecmûa-i Atâiyye*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, no: 88.

162 Mehmet Şener, *Dürer’in Kaynakları*, İzmir: Öğrenci Basımevi, 1987.

163 *İbn Abidin’in Kaynakları*, baskı yeri ve tarihi yok.

Hazırlanırken yararlanılan kaynaklar hakkında Ebü'l-Ulâ Mardin, “Mecelle maddelerine nazaran Mecelle cemiyeti âzâsı aşağıda adları yazılı kitaplara müracaat etmiş olmalılar” diyerek *Mecelle*'nin hazırlanırken müracaat edilen kaynakların bir listesini vermiş¹⁶⁴ sonra da şu açıklamayı yapmıştır:

Bu kitapların tam isimleri ve müellifleri hakkında malumat edinmek isteyenler Kâtip Çelebi'nin *Keşfuzzunûn*'u ile Milli Eğitim Bakanlığınca tabettirilmekte olan zeyillerine ve matbu olup olmadıklarını öğrenmek için bay Yusuf Sergis'in 1928'de Mısır'da basılan *Mu'cem* adlı muazzam eserine ve *Mecelle* maddelerinin yazılan kitaplardaki meselelerden hangilerine temas ettiğini anlamak için de h. 1302'de İstanbul'da Osmanîye Matbaasında basılan Kayseri Müftüsü asrımız fuzelâsından Mes'ûd Efendi'nin Mecelle Cemiyeti tarafından dahi tetkik ve takdîr edilmiş bulunan *Mir'ât-ı Mecelle* adlı kitabına müracaat edebilirler.¹⁶⁵

Kimi fetvâ mecmûalarının mukaddimesinde ifade edildiği üzere fetvâda göreve başlayacak olanlar, fetvâya hazırlık amacı ile ilk iş olarak fıkıh kaynaklarını gözden geçirerek özetler çıkarıp, muhtemel konular karşısında verilmesi gereken fetvâ ve fikhî görüşleri hazırlamışlardır. *Mecmûa-i Atâiyye*¹⁶⁶ bu türün önemli bir örneğidir. Atâullah Mehmet Efendi mecmûanın mukaddimesinde şu notları düşmüştür:

Fetvâ hizmetleriyle görevlendirildiğim zaman, vaktimin büyük bölümünü fetvâların incelenmesine ayırdım. İnsanlar arasında sıkça vuku bulan meseleleri topladım. Sonra bunları, mütalaa etmek isteyenlere kolaylık olsun diye kitap ve bab başlıkları altında tertib ettim. Her konunun başında o konuyla ilgili ayet ve hadisler zikrettim. Ayrıca, diğer fetvâ mecmualarında olduğu gibi, fetvâlarda sadece bir veya iki kaynakla yetinmeyip, her meseleyi yanımda olan (ulaşabildiğim) bütün fetvâ ve fıkıh kaynaklarında inceledim. Çok vecîz (öz ve kısa) yazılmış fetvâ mecmualarıyla yetinmeyip onların verdikleri fetvâları da asıl kaynaklarından yerlerini görerek naklettim. Böylece bu mecmua meydana geldi.

Ayrıca müracaat ettiği kaynaklardan söz ederken de “mu'teber fetâvâ” ve “mu'tedde mütûn ve şurûh”tan da söz etmiş, örnek olarak da şu isimleri zikretmiştir: *el-Mebsût li-Şemsileimme*, *el-Muhît li'l-Burhânî*, *Kitabu'l-Hassâf*, *Kâdîhan*, *Zahîriyye*, *Muhtasaru't-Tahâvî*, *Muhtasaru'l-Kerhî*, *el-İsbicâbî*, *el-Hidâye*, *el-Bedâi*, *el-İhtiyâr* vb.¹⁶⁷

164 *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara: TDV Yayınları, 1996, s. 167-169.

165 Mardin, *Ahmet Cevdet Paşa*, s. 169.

166 İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, no: 88.

167 İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, no: 88, vr. 1b.

IV. Fetvâ Mecmualarında Kullanılan Kaynaklar

Osmanlı fetvâsında muteber sayılan kaynaklar hakkında verilen bu teorik bilgilerin yanında bir de bunun pratikteki uygulaması vardır ki bunlar Osmanlı fakih ve müftülerinin eser ve fetvâlarında bilfiil atıfta bulunarak kendisinden alıntı yaptıkları eserlerdir. Burada bu kaynakların tespiti, hangisinin daha öncelikli olduğu, dolayısı ile Osmanlı hukukunu oluşturan kaynakların neler olduğu üzerinde bazı tespitlerde bulunmaya çalışacağız. Araştırmamızı dönem olarak ilk, orta ve son; birim olarak da Şeyhülislâm, müftü ve kadı olmak üzere Osmanlı hukukunu oluşturan üç kuruma ait mecmûalar üzerinden yapacağız. Böylece farklı dönem ve birimlerinden hareketle geneli hakkında bir kanaat oluşturmaya çalışacağız.

Araştırmaya esas aldığımız mecmûalarda yer alan kaynakların bazıları tam künye ile verilirken bazıları kısa künye, bazıları ise rumuzlarla belirtilmiştir. Kısa künye ve rumuz ile verilen eserlerin tam tespiti karşılaştırmalı bir araştırmayı gerektirmektedir. Bu da bu çalışmanın hacmini hayli zorlayacağından biz eser isim ve rumuzlarını aynen aktarıp, yine aynı sistem ile kaynakların genelini bir liste hâlinde vereceğiz. Sonuç bölümünde de asgari elli atıftan başlayarak en çok atıfta bulunulandan en aza doğru olanların bir listesini sunmakla yetineceğiz.

A. Müeyyedzâde Mecmûası

Eserin müellifi Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, Safer 860/Ocak 1456'da Amasya'da doğdu. Babası şehrin tanınmış ailelerinden Divrikizâdeler'e mensup, Kazeruniyye şeyhlerinden Şemseddin Müeyyed Çelebi'nin oğlu Alaeddin Ali Çelebi'dir. Dedesinden dolayı Müeyyedzâde lakabı ile tanındı. Kadılık ve kazakerlik yaptı. 15 Şaban 922 /13 Eylül 1516 tarihinde vefat etti.¹⁶⁸ Çalışmamıza konu olan eser Müeyyedzâde'nin fıkıh kaynaklarından derlediği bir mecmûasıdır. Kütüphânelerde *Mecmû'atü'l-fetâva*, *Mecmû'atü İbni'l-Mü'eyyed* ve *Müeyyedzâde Cöngü* adıyla birçok nüshası bulunmaktadır. Bu çalışmada Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1109 nolu nüshası esas alınmıştır. Zahriyyesinde nüshanın adı *Tašihü Mecmûatü'l-fetâvâ li-Müeyyedzâde li-Hâmid rahimehullah* şeklinde kaydedilmiştir. 1169 tarihli Mehmed b. İsmail b. Halil el-Üsküdârî'nin temellük kaydı bulunmaktadır. Yine tarihsiz olarak Mehmed Seyyid Alizâde'nin temellük kaydının altında "Ben Saraybosna'da birinci defa müftü ve kadı iken bu kitap yazıldı" kaydı düşülmüştür. Fihrist öncesi bir kayıta eser şu şekilde tanıtılmıştır: "هذه مسائل المتتخبة من كتب الفقهاء المفتى به" (Bunlar, fakihlerin eserlerinden seçilmiş müftâ bih meselelerdir.)"

¹⁶⁸ Hasan Aksoy, "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi", *DİA*, c. 31, s. 485-486.

KAYNAK					
Bezzâziye	497	Hizânetü'l-fıkıh	8	Mesâbîh	2
Kâdîhan	227	Hâvî (İmam Zahidî)	7	Letâifü'l-işârât	2
Kunye	199	Şifa	6	Hâvî	2
Fusûleyn	197	Nihâye	6	Gâyetü'l-beyân	2
Gunye	188	Hâvî Kebir (Mahmut el-Hasîrî)	6	Fetâvâ Zahîriyye	2
Hizânetü'l-fetâvâ	183	Fetâva Kadı Zahîruddin	6	Fetâvâ Timurtâşî	2
Câmiu'l-fusûleyn	139	Nevâzil	5	Fetâvâ Raşîdüddin	2
Tatarhâniyye	135	Hizâne	5	Fetâvâ Kâidiyye (el-Hocendî)	2
Vecîz (Serahsî)	112	Vikaye	4	Fetâvâ Haddâdî	2
Münyetü'l-müftî	82	Tetimetü'l-fetâvâ	4	Fetâvâ Ebulleys	2
Hulâsa	76	Şerhu Tahâvî (İsbîcâbî)	4	Fetâvâ Dinârî	2
Nâfi	40	Şerhu Nukâye (Vâcid Paşa)	4	Ebu Cafer el-Hinduvânî	2
el-Fusûlü'l-İmâdî	37	Münteka	4	Bidâye	2
Şerhu Mecma (İbn Melek)	33	Fetâvâ sûfiyye	4	Vecîz (Gazzâlî)	2
Cevâhirü'l-fetâvâ	32	Bedâi'	4	Kadı Cebbâr	1
Muhîtü's-Serahsî	29	'Uyûnü'l-mezâhib	3	Muharrer (Şafii kitabı)	1
İmâdî	24	Şerhu Vikâye (Mevlana Abdi الكوينفوكي)	3	Ziyâdât	1
Mustahrecü'l-Fusûleyn	22	Şerhu Kenz İbn Miskin	3	Zeylaî	1
el-Fusûlü'l-Üsrûşenî	21	Nukâye	3	Yenâbî'	1
Vakîâtü'l-Hüsâmî	20	Hizânetü'l-müftîn	3	Vâki'ât	1
Zehîratü'l-fetâvâ	17	Fevâidü Sahibi Muhît	3	Umdetü'l-fetâvâ	1
Muhtasarü'l-Muhîti's-Serahsî (li'l-Habbâzî)	13	Fetâvâ-yı Sâhibi Muhît	3	Ucûbetü'l-fetâvâ	1
Mecmau'l-fetâvâ	13	Ekmel	3	Tetmîmü'l-Vecîzi (?)	1
el-Hidâye	13	Câmiu's-sağîr (SadruIslâm)	3	Tetimetü'd-dehr (Yetîmetü'd-dehr?)	1
et-Teshil	11	Uddetü'l-fetâvâ	2	Tekmile	1
Sadruşşeria	11	Tekmiletü'l-Kudûrî	2	Tefsiru Ebilleys	1
Kâfi	11	Tecrid	2	Tecnis	1
Hizânetü'l-ekmel	11	Şerhu Vikâye (Kara Sinan)	2	Tâcuşşerî'a	1
Dürer ve Gürer	11	Şerhu Vikâye (İbn Firişte)	2	Şerhu Ziyâdât	1
Şerhu Meksûr (Serahsî)	10	Şerhu Tahâvî	2	Şerhu Vikâye (Şümnî)	1
Meksûr-i Serahsî	10	Mübteğâ	2	Şerhu Mukaddimetü'l-Gaznevî min Hiyari'l-müfti	1
Kudûrî	10	Muhtârâtü'n-nevâzil	2	Şerhu Muhtasar el-Kudûrî	1
Câmiu'l-fetâvâ	10	Muhît Burhânî	2	Şerhu Kenz Zeylaî	1
Edebü'l-Kâdî (Hassâf)	9			Şerhu İsbîcâbî	1
Muhît	8				
İhtiyâr Şerhu Muhtâr	8				

Şerhu Ferâiz (Şihabüddin)	1	Fetâvâ Velvâlicî	1
		Fetâvâ Vecîz	1
Şerhu Câmii's-sağır Kâdihan	1	Fetâvâ Şaribi	1
		Fetâvâ Suğrâ	1
Şerhu Câmii'l-kebir	1	Fetâvâ Sûfiyye	1
Sirâcü Vehhâc	1	Fetâvâ Kübrâ	1
Sadruşşehid	1	Fetâvâ Kebir	1
Nevâdir	1	Fetâvâ İzâh	1
Münteka Şerhu Kudûrî	1	Fetâvâ Hocendî	1
Mi'râcü'd-dirâye Şerhu'l-Hidâye	1	Esrar (Necmüddin el-Allâme)	1
Mecma'	1	Ebülleys	1
Mecdüleimme	1	Câmiu'n-nükul	1
Kudre	1	Câmiu'l-kebir	1
Kifâye	1	Attâbî	1
Keşfü'l-hakâik Şerhu Kenz	1	Atâî	1
		Asl	1
Kenz	1	Akta', Şerhu'l-Kudûrî	1
Kâidî	1	Şerhu Mânzûme (İbn Şihne)	1
Kâfi Şerhu Vâfi	1		
İzâh Şerhu Kenz	1		
İnâye	1		
Hisâlî	1		
Hâşiyetü Sadruşşeria li-Hüsâmzâde (Teşrih?)	1		
Hassâf, Edebü'l-kâdî	1		
Fusûl, Neseî	1		
Firdevsü'l-fetâvâ	1		
Fetâvâ Zahîrüddin	1		

B. İbn Kemal, *Mühimmatü'l-Müftin*

Asıl adı Şemseddin Ahmed'dir. Şehzâde Bayezid'e (II. Bayezid) lalalık yapan büyükbabası Kemal Paşa'ya nisbetle Kemalpaşazâde, Kemalpaşaoğlu veya İbn Kemal diye anılır. 3 Zilkade 873/15 Mayıs 1469'da dünyaya geldi. Çeşitli medreselerde müderrislik, kadılık ve kazaskerlik görevlerinden sonra Zenbilli Ali Efendi'nin yerine Şaban 932/Mayıs 1526'da şeyhülislamlığa getirildi. Bu makamda iken 2 Şevval 940 /16 Nisan 1534) tarihinde vefat etti.¹⁶⁹

169 Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *DİA*, c. 25, s. 238.

Eser adı		Câmiu'l-kebîr	15	Şerhu Vâfi	4
Hulâsa	217	Fusûl	14	شمع	3
Kadhân	180	Şerh	14	Hizânetü'l-fetâvâ	3
Kunye	179	Zeylaî	13	İhtiyârât-ı ...	3
Camî' (الجامع)	135	Fetâvâ Zahîriyye / zahriyye	12	Mecmau'l-İmâdî	3
Bezzâzî	133	Münyetü'l-musallî	12	Mesâbîh	3
Münye	104	Şerhu kenz	12	Muğni/müfti (?)	3
Muhît	97	Üsrüşenî	20	Muhtâr	3
Fusûleyn	90	Zahriyye	11	Suğrâ	3
Şerhu mecma'	74	Şerhu Firişte	11	Şerhu Muhît	3
Mecmau'l-fetâvâ	56	Tuhfe	10	فس	3
Vikaye	55	Kebîr	10	Hâvî	2
Vâkı'ât	51	Attâbiye	8	Zâhidî	2
Fetâvâ	49	Fetvâ	8	حم	2
Nihâye	39	Kenz	8	س	2
el-Fusûlü'l-İmâdî	38	Câmiu's-sağîr	7	ط	2
Müntehab	37	İmâdî	7	طس	2
Teshilu Şeyh Bedreddin	37	Mecma'	7	ع	2
Gunye	34	Sadruşşeria	7	مع	2
Hidâye	33	Şerhu ibn Firişte	7	ك	2
Kâfi	33	Fetâvâ Suğrâ	6	ك ? السبحين	2
Fetâvâ kübra	25	Ravzatü'l-ulemâ	6	Bedüüddin	2
Gâyetü'l-beyân	24	Tevfik	6	Cevâhir	2
Hizânetü'l-fıkıh	24	Vâfi	5	Ekmelüddin	2
Münyetü'l-müftî	23	Vâkı'ât Hüsâmî	5	Fetâvâ Halvânî	2
Kâidiyye	22	Camî' (الجامي)	5	el-Fusûl	2
Muhtasaru Hulâsa	22	Fetâvâ kebîr	5	el-Üsrüşenî	2
Şerhu Vikaye	22	Muhîtu'l-Burhânî	5	Hulâsatü'l-fetâvâ	2
Câmiu'l-fusûleyn	21	Nevâzil	5	Kifâye	2
Hizâne	21	Şerhu Câmiu's-sağîr	5	Kinâye şerhu Vikâye	2
Nukâye	21	Tetimmetü'l-fetâvâ	5	Hüsâmüddin	2
Şerhu Tuhfe	20	'Uyûn	4	Kütüb Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî	2
Yenâbî'	19	Zehîra	4	Muhtasaru Muhît	2
İhtiyâr	19	فش	4	Münyetü'l-fetâvâ	2
Vecîz	18	Esved	4	Pezdevî	2
Câmiu'l-fetâvâ	18	İhtiyârât	4	Râzî	2
Mebîsût	18	Îzâh	4	Ribaday ?	2
Şerhu Hidâye	17	Müşkilât	4		

Şerhu Kâfi	2	اسعار استجارها ؟	1	ح م	1
Şerhu Kebir	2	ب	1	المعاقم	1
Şerhu Mufassal	2	الباع	1		
Şerhu Muhtâr	2	تسمع ... بحسام الدين	1	مع	1
Şerhu Nizâmî	2	التفصلة	1	الرحين	1
Şerhu Nukâye	2	تمة الصفر	1	المسود	1
Şerhu Şâfi	2	جع	1	كس	1
Şerhu Tahâvî	2	ح	1	العاجر	1
Tahâvî	2	ح فش	1	لشط	1
Tatarhan	2	حب	1	وسب	1
Tecrid	2	حسم	1	صحر	1
Vâki'ât ...	1	حص	1	Ahbar /Ihtiyâr ?	1
اللسادي ؟	1	حفر	1	Bostan	1
الوحب	1	خبط	1	Camiu'l-kâdî	1
Umdetü'l-fetâvâ?	1	الروسي	1	Câmiu'l-fusûl	1
Fetâvâ Yenâbî'	1	سه	1	Câmiu'l-kübrâ	1
Fetâvâ Zahîruddin	1	شمع الوافي	1	Cevâhiru'l-fikh	1
Fevâid	1	شح	1	Ekmel	1
Fevâidü Sahibi'l-Muhît	1	صح	1	Elfaz-ı küfür	1
Fevzü'n-necât	1	طه	1	Emâlî	1
Fadlî	1	عب	1	Evcühü'l-fukaha	1
Furûk	1	العد	1	Femdiyye الغمدية	1
Ġinâye الغناية	1	العنحه	1	Fetâvâ Abdülaziz	1
Hâherzâde	1	الغفاء ؟	1	Fetâvâ	1
Hakâik	1	فص	1	Burhanüddin	
Hallâlî	1	الفسخة	1	Fetâvâ Celâliyye	1
Hâniyye	1	لزفر	1	Fetâvâ Evhadüddin	1
Hasîrî	1	المتكله	1	Fetâvâ Hânî	1
Udvan	1	مسك	1	Fetâvâ müntehab	1
Uyûnu'l-mezâhib	1	منه	1	Fetâvâ Neseî	1
Vâhidî	1	هـ	1	Fetâvâ Pezdevî	1
Vâki'ât-ı Nef'î	1	همر	1	Fetâvâ Serahsî	1
Vasît	1	مع فيه	1	Fetâvâ Timurtâşî	1
Vasiy	1	بخ	1	Fetâvâ Velvâlicî	1
Vecîh	1	م	1	İbn Firîşte	1
Vekâi'	1	الراصه	1	İhrak احراق	1
Zahru'l-müftî?	1			İnâye	1
Ziyâdât	1			İnâye şerhu Vikâye	1

Kenzü'd-dekâik	1	Şerhu Fetâvâ	1	Fetâvâ Mahmud b. Hasan	1
Keşf ...	1	Şerhu Hâdi	1	Fetâvâ Muhammed b. Hasan	1
Keşfü'l-esrar	1	Şerhu Hüsam eş-Şehid	1	Fetâvâ Râzî ?	1
Kinâye	1	Şerhu İrşad	1	Erûsî	1
Kitabu't-tefsir	1	Şerhu İzâh	1		
Kitap الكتاب	1	Şerhu Kenz Zeylaî	1		
Kudûrî	1	Şerhu Kub'udi قبعدي	1		
Kübra	1	Şerhu Kudûrî	1		
Mecmau'n-nevâzil	1	Şerhu Letâif	1		
Mertebetü'l-müfti (?)	1	Şerhu Mecmai'l-fetâvâ	1		
Mes'ûdî	1	Şerhu Meşârik	1		
Mevlana Hafızuddin	1	Şerhu Muhtasari't-Tahâvî	1		
Mi'râcü'd-dirâye	1	Şerhu Müntehab	1		
Muhtasar Kâdîhan	1	Şerhu Nihâye	1		
Muhtelif	1	Şerhu Rahidin	1		
Mukaddime	1	Şerhu Tahâvî li'l-Kerhi	1		
Musaffa	1	Şerhu Timurtâşî	1		
Mutasavver/maksur (?)	1	Şerhu Vikâye Hüsamüddin	1		
Müftî	1	Şerhu Vikâye İbn Melek Firişte	1		
Mültekat	1	Şerhu Ziyâdât	1		
Müntekâ	1	Şerhu Zübed (?)	1		
Müsevid	1	Şifa	1		
Müsta'si	1	Şurûh	1		
Müşkilât-ı Kudûrî	1	Tacüşşeria	1		
Nevâdir	1	Tasi التاسع	1		
Nevâfil	1	Tefsir-i Kebir	1		
Seylü'l-kebir Kudûrî	1	Tefsirü'l-Kevâşî	1		
Seyyib الثيب	1	Tekle ?	1		
Şerhu ...	1	Telvîh	1		
Şerhu Buhârî	1	Tencîs (Tecnîs?)	1		
Kirmânî	1	Terfîk	1		
Şerhu'l-Câmi شرح الجامعي	1	... el-fetâvâ	1		
Şerhu Ekmelüddin	1	Fetâvâ İmâdi	1		
Şerhu Eimme el-Halvânî	1				
Şerhu Feraiz	1				

C. Muhyiddin Mehmed Efendi, *Çivizâde Mecmuası*

Çivizâde Muhyiddin Mehmet Efendi 881/1476-77' de doğdu. Menteşe vilayetinden yetişen müderris ve hattat Çivi İlyas Efendi'nin oğludur. Çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Mısır kadılığı, ardından Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapmış, Sadî Çelebi'nin ölümü üzerine 21 Şubat 1539 tarihinde şeyhülislam oldu. 4 Şaban 954/ 19 Eylül 1547 tarihinde vefat etti.¹⁷⁰

Şeyhülislam Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin oğlu Çivizâde Mehmed Efendi ise 937/1530-31 yılında İstanbul'da doğdu. Çeşitli medreselerde müderrislik; Şam, Mısır, Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıklarından sonra Anadolu ve Rumeli kazaskerliği görevine atandı. 21 Ocak 1582 tarihinde Malulzâde Mehmed Efendi'nin yerine şeyhülislamlığa getirildi. 6 Mayıs 1587'de vebadan vefat etti.¹⁷¹

Kütüphanelerde çeşitli nüshaları bulunan eser baba Çivizâde ile oğul Çivizâde tarafından hazırlanmıştır. Baba Çivizâde başlamış, oğul Çivizâde tamamlamıştır.¹⁷² Bu çalışmada, müellif nüshası ile mukabele gördüğü eserin muhtelif yerlerinde belirtilen Şehit Ali Paşa, 1068 nolu nüshası esas alınmıştır.

Çivizâdelerin eserde kullandıkları kaynaklar ve kaynaklara yaptıkları müracaat sıklığı tespit edildiği gibi, Çivizâdelerin “*ekûlü*” diyerek kaynaklardan yaptıkları alıntılara yönelik değerlendirmeleri de sayısal olarak tespit edilmeye çalışıldı. “*Ekûlü*”lerin sonunda nisbe olarak dört türlü imza bulunmaktadır: “*Li-Şeyhilislâm Rahimehullah*”, “*Li-Şeyhilislâm*”, “*Li-Şeyhilislâm Sellemehullâh*”, “*Lehû/Lehum rahimehullah*” tabirlerden anlaşıldığı kadarıyla “*Rahimehullah*” duası ile biten şeyhülislâm baba Çivizâde olmalı, yalnızca “*Şeyhülislâm*” ya da “*Şeyhülislâm Sellemehullah*” şeklindeki imzalar da oğul Çivizâde'ye ait olmalıdır.

Burada önce kaynaklar ve müracaat sayıları verilecek, sonra da “*Ekûlü*”ler ve sayıları belirtilecektir.

Eser adı		Hizânetü'l-Ekmele	59	Mecmuu'l-havadis ve'n-nevâzil ve'l-vâkı'ât	22
Şerhu Kenz İbn Nuceym	519	Muhît, Serahsî	50	Menba' Şerhu Mecma'	22
		İs'af fi ahkâmî'l-evkâf	41		
Kâdîhan	178	Bezzâziye	38	Hâvî	19
Muhît Burhânî	159	Bedâî	30	Kuhistânî	19
Kunye	126	Mepsût Serahsî	28	Şerhu Siyeri'l-kebîr	19
Câmiu'l-fusûleyn	87	Fetâvâ Kâidiyye	25	Zehîra	19
Cevâhiru'l-fetâvâ	81	Hulâsa	23	Velvâliciyye	13
Dürer Gurer	65	Nütef	23		
Tatarhâniyye	64	Eşbâh ve nezâir	22		

170 Mehmet İpşirli, “Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi”, *DİA*, İstanbul, 1993, c. 8, s. 348.

171 Mehmet İpşirli, “Çivizâde Mehmed Efendi”, *DİA*, İstanbul, 1993, c. 8, s. 347.

172 Bkz. Ahmet Aydın, “Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Fikhî Görüşleri ve Fetvâları”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 27-28.

Şerhu Câmii's-sağır Tîmürtâşî	12	Gâyetü'l-beyân	2	Telhîsu Câmii'l-kebir Hilâtî	2
Cevamiu'l-fıkıh Attâbî	11	Hâniyye	2	Tuhfetü'l-fukaha	2
Tecnîs ve Mezîd	11	Mebûsât Halvânî	2	Vâkı'ât	2
Tîmürtâşî	9	Muhtasar Tahâvî	2	Vâkı'ât Sadruşşehid	2
Zeyla'î	9	Muzmerat Şerhu Muhtasar Kudûrî	2	Vecîz Bezzâzî	2
Damânât, Fudayl el-Cemâlî	8	Mübteğa	2	Zahîriyye	2
Şerhu Râzî alâ Edebi'l-kâdî li'l- Hassâf	8	Münyetü'l-müftî	2	Zelletü'l-kârî (Kanatimizce Sadruşşehid'e ait bir eserdir.)	2
Ecnâs Nâtîfî	7	Risâle fî ta'limi'l-emr fi tahrimi'l-hamr İbn Kemal Paşa	2	Ahkamu'l-Kur'ân, Cessâs	1
Hâvî'l-Kudsî	6	Sadruşşehid ala Ebedi'l-kâdî Hassâf	2	Cevhere şerhu Kudûrî	1
Kâfî	6	Şerhu Câmî's-sağır Kâdîhan	2	Damânât	1
Ahkamu's-sığâr Üsrüşenî	5	Şerhu Hidâye İbn Hümmam	2	Damânât-ı Fazliyye	1
el-Fusû'l-İmâdiyye	5	Şerhu Muhtasari't- Tahâvî, İsbîcâbî	2	Dav-i Sirâc	1
Muhtasar Kâfî	5	Şerhu Muhtasari't- Tahâvî, Veberî	2	Düreru'l-bihâr	1
Şerhu Nukâye	5	Şerhu Mukaddime Gaznevî	2	Esrar Kadı Ebu Zeyd	1
Edebü'l-Kâdî Hassâf	4	Şerhu Nukâye Kuhistânî	2	Evkaf Hassâf	1
Muhtasar, Hakim Şehid	4	Şerhu Ravzatü'r-râyiz fi ilmi'l-ferâiz	2	Fetâvâ Zahîriyye	1
Şerhu Hidâye Serûcî	4	Şerhu Sadrişşehid alâ Edebi'l-kâdî li'l- Hassâf	2	Fetâvâ Zahîrüddin el-Buhârî	1
Zehîra Burhâniyye	4	Şerhu Siyeri'l-kebir Serahsî	2	Fethu'l-Kadîr	1
Mebûsât	3	Şerhu Şir'ati'l-islam İbn Seyyid Ali	2	Fusûl Üsrüşenî	1
Nevâzil	3	Şerhu Tahâvî, İsbîcâbî	2	Hakâik Şerhu Manzûme	1
Öşr ve'l-harac Ebu Yusuf	3	Tebyinü'l-hakâik Şerhu Kenz	2	Hâvî el-Hasîrî	1
Şerhu Câmii's-sağır Pezdevî	3	Tecrîd Kirmânî	2	Hidâye	1
Şerhu Edebi'l-kâdî Sadruşşehid	3	Tehzîb	2	İbn Nüceym	1
Şerhu Kenz Zeylaî	3			İbnü'l-Hümmam	1
Şerhu Muhtasar Tahâvî Cessâs	3			Kâfî şerhu Vâfî	1
Şerhu Nukâye Bercendî	3			Keşşâf	1
Şerhu Tahâvî	3			Kitabu'l-öşri ve'l- harac Ebu Yusuf	1
Vecîz Sahib-i Muhîr	3			Mebûsât (Rivayetü Ebî Süleyman el-Cüzcânî)	1
				Mi'rac	1

Mi'racü'd-dirâye	1	Şerhu Mebsût	1
Muhît	1	Halvânî	
Muhtâru'l-fetâvâ	1	Şerhu Mecma'	1
Muhtasar Muhît	1	Şerhu Mecma'	1
Muvatta Muhammed b. Hasan	1	Ayasluğî	
Nevâdir	1	Şerhu Muhtasar	1
Nisab	1	Kudûrî	
Nisabu'l-ihtisab naklen an Şerhi Tahâvî	1	Şerhu Muhtasar	1
Şerhu Elfiyye/ Ravzatü'r-Rayız fi İlmi'l-ferâiz İbn Arabşâh	1	Kudûrî el-müsemma bi'l-Bedriyye	
Şerhu Ferâiz Bedî	1	Şerhu Muhtasar	1
Şerhu Ferâiz Ekmelüddin	1	Vikâye Ebu'l- mekârim	
Şerhu Ferâiz Kemalpaşazâde	1	Şerhu Telhisi'l- Câmiî'l-kebîr li'l- Hilâtî	1
Şerhu Ferâiz Siraciyye li-müellifihi	1	Şerhu Ziyâdât Kâdîhan	1
Şerhu Kudûrî	1	Şurut Ebu Cafer Tahâvî	1
Şerhu Kudûrî el-Ekta	1	Tahriru'l-câmi' Hasîrî	1
Şerhu Kudûrî Haddâdî	1	Tefsiru Ebissuûd	1
		Vâkı'ât Hüsâmî	1
		Yetimetü'd-dehr	1
		Zâhidî	1

“EKÜLÜ” NOTLARI

Şeyhülislâm Rahimehullâh, Lehû/Lehüm Rahimehullâh : 266 adet.

Şeyhülislâm/Şeyhülislâm Sellemehullâh : 66 adet.

Buna göre Çivizâdeler fıkıh kaynaklarında yer alan görüşlerden 332 adet mesele hakkında değerlendirmede bulunmuş, kimilerinde eleştiri yapmış, kimilerinde ise tercihlerde bulunmuşlardır. Kenar kayıtlarında tercihlere işaret için düşülen notlar ise 18 adettir.

D. Abdülkadir b. Yusuf, *Vakâitü'l-Müftîn*

1010/1601 yılında doğdu. Larendeli olup asıl adı Abdülkadir'dir. Şeyhülislam Zekeriyazâde Yahya Efendi, Ebusaid Mehmed Efendi ve Muîd Ahmed Efendi zamanında fetvâ müsevidliği, müvezziliği ve eminliği görevlerinde bulunan Kadri Efendi, bu sırada fıkıh ve fetvâ kitaplarından derlediği meseleleri bir araya

getirdiği *Vâkı'atü'l-müftîn* adlı Arapça kitabıyla tanınmıştır. Sadece meselelerin kaydedildiği, delillere yer verilmeyen bu özlü eser uzun zaman kadı ve müftülerin el kitabı olmuştur. Bazı kütüphane kayıtları yanında Brockelmann ve Serkis'in bu eseri Nakîbzâde Abdülkadir b. Yusuf'a (ö. 11071/1695) nisbet etmeleri doğru değildir.¹⁷³ Abdülkadir Efendi mecmûanın mukaddimesinde eserini şöyle tanıtmıştır:

Bir zamanlar değerli Şeyhülislâmlar ve kıymetli âlimler insanların sorularını müsvedde olarak kayda alıp şekillendirme, fetvâlar ile karşılaştırıp, temize çekip yazdıktan sonra sahiplerine teslim ile beni görevlendirmişlerdi. Bu âlim şeyhülislâmlar insanların sorularına müftâ bih görüşler (mâ aleyhi'l-fetvâ) ile cevaplandırmakta idiler. Ben de bu meseleleri bu mu'teber kitaplar ve müdevven fetvâ mecmûaları ile karşılaştırıp, diğer fıkıh kitapları sistematüğinde derledim. Bitirince de adını *Vâkı'atü'l-müftîn* olarak koydum. Aradan yıllar geçmişti ki, her meseleyi aslı ile karşılaştırdım, aslını görmek isteyenlere kolaylık olsun diye meselelerin kaynaklarını bab ve fasılları ile belirttim. Tekrarları çıkartım, önemli muteber kaynaklardan yeni meseleler ekledim. Bundan sonra tekrar bir mukabelede bulundum. Bu mukabelede de bazı meseleleri çıkartıp, yeni bazı meseleler ilave ettim. Elleri birinci ve ikinci nüsha bulunan kardeşlerimden ricam, ellerindeki nüshaları bu üçüncü nüsha ile tashih etmeleridir.¹⁷⁴

KAYNAK		Edebü'l-evsiyâ	19	Damânât el-Cemâlî	9
Kâdîhan	334	Hizânetü'l-Ekmele	18	Hizânetü'l-fetâvâ	9
Bezzâziye	234	Bedâî	15	Kâriü'l-Hidâye	9
Fusûleyn	164	Damânât el-Ganim	15	Muhtâratü'n-nevâzil	9
Kunye	124	Dürer	15	Gâyetü'l-beyân	8
Hulâsa	93	Vecîz	15	Kuhistânî	8
Tatarhâniyye	87	Bahru'r-râik	14	Şerhu Edebi'l-kâdî	8
Nakdü'l-fetâvâ	57	Feyz Kerekî	13	Vâkı'ât-ı Hüsâmî	8
Mecmau'l-fetâvâ	41	İbn Hümmam	13	Fusûlü'l-İmâdî	7
Kâidîyye	37	Kirmastî	13	Müeyyedzâde	7
Eşbâh	36	Ahkamu's-sığar	12	Velvâliciyye	6
Câmiu'l-fusûleyn	30	Üsrüşenî		Attâbiye	5
Hizânetü'l-müftîn	30	Cevâhiru'l-fetâvâ	12	Enfaü'l-vesâil	5
İmâdîye	29	İs'af	12	Şeruh Tahâvî	5
Münyetü'l-müftî	26	Muzmerât	12	İsbîcâbî	
Muhît Serahsî	25	Muhtasar Şerhu	11	Vakf-ı Hassâf	5
Muhît Burhânî	24	Edebi'l-kâdî Hassâf		Zâhidî	5
Zehîra	23	Mebisût Serahsî	10		

173 Ahmet Özel, “Kadri Efendi”, *DİA*, c. 24, s. 140-141.

174 Esad Efendi, 930, mukaddime.

Zehîra el-Burhâniyye	5	Fetâvâ'l-Kübra	2	Şerhu Camii's-sağır	1
		Ğunye	2	Hüsâm eş-Şehîd	
Haddâdî (Şerhu Kudûrî)	4	Ğurer	2	Şerhu Münye	1
		Hâniyye	2	İbrahim Halebî	
Hidâye	4	İhtiyâr	2	Şerhu Nukâye Vacid Paşa	1
Hizânetü'l-fikh	4	Islah ve İzâh	2	Şerhu ... Vihyâşe (?)	1
Kâfi Şerhu'l-Vâfi	4	Kifâye	2	Şurût el-Cemâlî	1
Minehu'l-Gaffâr	4	Kifâyetü's-sail min	2	Tecnîs ve'l-mezîd	1
Mülteka'l-ebhur	4	Enfai'l-mesâil	2	Tetimmetü'l-fetâvâ	1
Şerhu Manzume İbn Şihne	4	Nihâye	2	Timurtâşi	1
		Nütef	2	Tuhfe	1
Şerhu Mecma'-i İbn Melek	4	Şerhu Kudûrî Cevhere	2	Tuhfetü'l-fukaha	1
Şerhu Nukâye Kutluboga	4	Tashih Muhtasar Kudûrî Kutluboga	2	Vâk'ât	1
Teshil	4	Tercihü'l-beyyinât	2	Vâk'ât ve's-siyer	1
Üsrüşeni	4	Ganim	2	Vehbâniyye	1
Vâk'ât bi-alâmeti Nun (?)	4	Vikaye	2	Yakup Paşa	1
		Yenâbî	2		
Velvâliciyye	4	Bakkâlî	1		
Vecîz Serahsî	4	Cevâhiru'l-fikh	1		
Zahîriyye	4	Ecnâs Nâufî	1		
Zeylâi	4	Fetâvâ Zahîriyye	1		
Beyânü'r-rivâye Şerhu Vikâye	3	Fethu'l-Kadîr	1		
Evkâf-ı Nâsîhî	3	Haşiye Vikâye (Kara Kemal)	1		
el-Fusûl el-Üsrüşeni	3	Hâvî el-Kudsi	1		
Kâfi	3	İbn Şihne	1		
Muînü'l-müftî	3	Kâfi Hakim eş-Şehîd	1		
Mülteka	3	Keşf el-Pezdevî	1		
Müştemilü'l-ahkâm	3	Mucibât-ı ahkâm Kutluboga	1		
Zübtedü'l-fetâvâ	3	Mecmu'ü'l-mesâil	1		
Ahkâm Nâufî	2	Ömer Nesevî	1		
Bidâye	2	Miracü'd-Dirâye	1		
Fetâvâ-yı Suğrâ	2	Müînü'l-hukkâm	1		
Fetâvâ ... (?)	2	Mültekat	1		
Fetâvâ Kariü'l-Hidâye	2	Nevâzil	1		

SEMBOLLER: جف، فسط، خ، فش (101a)

E. Erzurum Müftüsü Kadızâde Mehmet Ârif Efendi, *Bahru'l-Fetâvâ*¹⁷⁵

Erzurum doğumlu olan Kadızâde Mehmed Ârif Efendi'nin ne zaman dünyaya geldiği bilinmemektedir. Babası öldükten sonra annesi İspir kadısı ile evlendiğinden üvey babasına nispetle “Kadızâde” olarak meşhur olmuştur. Ayrıca “İspirî” ve “Erzurumî” nispetleri ile de tanınmaktadır. Temel eğitimini İspir'de alan Kadızâde medreseyi Erzurum'da tamamlayıp icazet almıştır. Erzurum'daki tahsilinin ardından İstanbul'a gelerek ikinci bir icazet almaya muvaffak olmuştur. İkinci icazetnamesini döneminin meşhur âlimlerinden Kazâbâdî (ö. 1163/1750) namıyla meşhur Ebu'n-Nâfi' Ahmed b. Muhammed b. İshak'tan almıştır. Hangi hocalardan ders aldığı bilinmemekle birlikte çağdaşı olan Muhammed Hâzık Efendi'nin ders aldığı hocalardan olan İhlasiye Medresesi Müderrisi Ömer Efendi ve Feyziye Medresesi Müderrisi Ebubekir Efendi gibi dönemin meşhur müderrislerinden ilim tahsil emiş olabileceği söylenmektedir. İkinci icazetini İstanbul'da aldıktan sonra Erzurum'a dönen Kadızâde, Sultaniye Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır. Müderrislik görevini sürdürürken Erzurum müftülüğü de yapmıştır. 15 yıl boyunca Erzurum'da müftülük yaptığından “el-Müftî” lakabıyla anılmaya başlamıştır. Döneminde meşhur olan medrese-tekke çatışmasında medrese tarafında yer alan Kadızâde Mehmed Efendi'nin herhangi bir tarikata intisab edip etmediği bilinmemektedir. Klasik bir Osmanlı âlimi olan ve eserlerini Arapça olarak te'lif eden Kadızâde kelam, fıkıh, hadis, tefsir, Arap dili ve tasavvuf alanlarında birçok risale yazmıştır. 30 yılda tamamladığı ve her bir fetvâsının kaynağını belirterek yazdığı 340 varaklık *Bahru'l-fetâvâ* adlı eseri ilmî birikimini ortaya koyması açısından önemlidir. Hicrî 1173/1759-1760 yılı Ramazan ayında vefat eden Kadızâde Mehmed Ârif Efendi'nin kabri Erzurum Çat yolu üzerinde bulunan ve birçok ulemanın medfun olduğu Tuzcu köyünde bulunmaktadır.¹⁷⁶

KAYNAK (İbâdetler bahsi ile sınırlı bir değerlendirme)*		Fetâvâ Ali Efendi (Çatalcalı Ali Efendi)	31	Dürer	11	
		Hulâsatü'l-fetâvâ	29	Fetâvâ Yahya Efendi (Minkarizâde)	11	
	Tatarhâniyye	60	Câmiu'r-rumûz (Kuhistânî)	17	Hidâye	10
	Kâdîhan	48	Fethu'l-Kadir (İbnü'l-Hümmam)	17	Surratü'l-fetâvâ	10
	Bezzâziye	42	Kunye	13	Ankaravî	8
					Atâiyye	6
					Bahru'r-raik	6

¹⁷⁵ Bu eser ve ileride gelecek olan *Nehriyyetü'l-fetâvâ* ile ilgili olarak bkz. *Erzurumlu Kadızâde Mehmed Ârif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu*, Erzurum, 2014, s. 241-276.

¹⁷⁶ <http://ispirli.atauni.edu.tr/site/?sayfa=m-arif-efendi-kimdir> (erişim tarihi: 2.9.2016).

* Bahru'l-fetâvâ'nın nakillerinde müracaat edilen kaynakların genel bir listesi için bkz. Bünyamin Çalık, “Bahru'l-Fetâvâ Adlı Eseri Bağlamında Kadızâde Mehmet Ârif Efendi'nin Fıkıhçı Portresi”, *Erzurum İspirli Kadızâde Mehmed Ârif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2014, 1. baskı, s. 295-303.

Eşbâh İbn Nüceym	6	Muhît	1	İzâhu'l-ıslâh	1
Muinü'l-müftî	6	Muzmerât	1	Kudûrî	1
Münyetü'l-müftî	6	Nevâdiru'l-fetâvâ	1	Tecnis en-Nâsırî	1
Camiu'l-fusûleyn	4	Sadrüşşeria	1	Müeyyedzâde	1
Miskîn	4	Şerhu Hisnü'l-hasîn	1	el-İhtiyâr	1
Vakî'ât Kadri Efendi	4	Ali el-Kârî		Şihâb ale'l-Beyzâvî	1
Cevâhiru'l-fetâvâ	3	Surratü'l-fetâvâ	1		
Fetâvâ, Ebussuûd	3	Şerhu'l-Bercendî	1		
Haşiyetü Dürer (Şurunbilâlî)	3	li-Muhtasari'l- vikaye			
Mebisât	3	Şerhu'l-manzûme	1		
Fetâvâ Yahya (Zekeriyya b. Bayram)	3	İbn Şihne			
Şerhu'l-kebîr li-Münyeti'l-musalli	2	Şerhu'l-münye	1		
Zeylâî	2	İbrahim el-Halebî			
Bedâî Kasani	2	Şerhu'l-vâfi	1		
Hizânetü'l-müftîn	2	li-Sahibi'l-kenz			
Fusulü'l-Üsrüşenî	2	Terğib	1		
Fetâvâ (Keza fi'l- fetâvâ)	2	Tuhfetü'l-ekmel	1		
Kenz	2	Şurunbilâlî			
Feyz	1	Zahire	1		
Hisnu'l-hasîn	1	Müştemilü'l-ahkam	1		
İnâye Ekmelüddin el-Bâbertî	2	Fetvâ (Ketebehu Abdurrahman)	1		
Hizânetü'r-rivâye	1	Hizânetü'l-fetâvâ	1		
Kifâye Şa'bî (Tatarhaniye'den naklen)	1	Pîr Mehmet	1		
		Fetâvâ Şeyhülislâm	1		
		Fetâvâ Attâbiye	1		
		el-Cevâhiru'l-münîr	1		
		alâ Metni't-tenvîr			
		Şerhu Menzûme	1		
		Şurunbilâlî			

F. Şeyh Hüsrevzâde, *Kurasatü'l-Fıkhiyye Fukahetü'r-Rıfkıyye*

Müellif Şeyh Hüsrevzâde Mustafa Rıfka b. İbrahim (ö. 1145/1732 civarı) mecmûanın mukaddimesinde eserini özetle şöyle tanıtmaktadır:

Ben akli ve nakli ilimleri Kayseri müftüsü Mevlâna Ali en-Nisârî'den öğrendim. Sonra bunları kalp temizliğinden bir miktar da olsa sermayesi olanlara öğretmeye çalıştım. Nihayet adı geçen hoca efendinin işareti ile bir müddetliğine Kayseri Mahkemesi'nde katip olarak çalışmaya başladım. Ancak ilahi kaderin bir cilvesi olarak kısa bir süreliğine

ne başladığım bu görev otuz beş sene sürdü. Bu süre zarfında öğrenci okutmadığının bir bedeli olsun diye insanların işlerini görme konusunda elimden gelen gayreti cömertçe sarf ettim. Bunun için de kendimi, mahkemeye intikal eden davalarla ilgili hükümlerin tespitinde Hanefî fıkıh külliyatını incelemeye adadım. Hanefî kaynaklarındaki müftâ bih meseleleri karşılaştırma yaptıktan (tatbîk) sonra kayda geçirdim. Bu da 1134 (1722) senesine kadar sürdü. Sonra ilim talebelerinden gelen talepler üzerine derlediğim bu bilgileri yeniden tedvin ve tasnif ederek kaydettim. Katiplik ve nâiblik dönemimde günü gününe, birinci el kaynaklardan derlenmiş olan muteber nakillerden alıntılarla bulunarak kaydettiğim meseleleri bir araya getirdim. Bunları fıkıh kitaplarındaki sisteme göre yazdım. Her bölümün sonunda boş alanlar bıraktım. Ta ki eser bitene kadar ortaya çıkacak yeni meseleleri de oraya kaydedelim. Eserin adını da *Kurâsatü'l-fıkhiyye ve fukâhatü'r-rıfkiyye* olarak koydum.

Bu açıklamalara göre eser Kayseri mahkemesinde görülen davaların Hanefî fıkıhındaki kaynaklarını ve karşılıklarını göstermektedir. Eser Osmanlı yargı hukukunun kaynakları açısından önem arz ettiği için buraya dahil edilmiştir.

Şerhu Mecma İbn Melek	8	Tertîbü'l-leâlî fi silki'l-emâlî	5	Kâidîyye	3
Zeylaî	8	Vâki'ât Hüsâmîyye	5	Mebisât Serahsî	3
فك	8	Zahîriyye	5	Muhtâratü'n-nevâzil	3
Bedâî	7	بخ	5	Muînü'l-müftî	3
Muhît-i Burhânî	7	بر	5	Müeyyedzâde	3
Muînü'l-hukkâm	7	Fetâvâ-yı Ebussuûd	5	Münÿe	3
ب	7	Fetâvâ	4	Münÿetü'l-müftî	3
فع	7	İbn Nüceym	4	Müştemilü'l-ahkâm	3
Cevâhirü'l-fetâvâ Kirmânî	6	İmâdî	4	Takrirü Haşiyeti Vikâye	3
Fetâvâ İbn Nüceym	6	İnâye Şerhu Hidâye	4	Tecnîs	3
Fetâvâ Suğrâ	6	Nihâye	4	Timurtâşî	3
İs'af	6	بخ	4	Yetimetü'd-dehr	3
Muhît Serahsî	6	ظم	4	ثم	3
Mülteka'l-ebhur	6	فش	4	جف	3
حم	6	Ahî Çelebi ala Sadrişşeria	3	س	3
شم	6	Fetâvâ-yı Attâbîye	3	سم	3
عت	6	Fetâvâ-yı Zeyniyye	3	شج	3
مع	6	Fevâidü'l-aliyye Ali Nisârî	3	عج	3
Enfau'l-vesâil	5	Hizâne	3	ف	3
Fetâvâ Kâriü'l-Hidâye	5	Hizânetü'l-fikh Semerkandi	3	كب	3
Kâfi	5			Şerhu Kenz İbn Nüceym	3

Abdurrahman el-İmâdî el-müfti bi'ş-Şâm	2	Ahkamu's-sığar Üsrüşenî	1	Kifâyetü's-sâil min Enfaî'l-mesâil	1
Cevâhir	2	Ayasluğî	1	Lisanü'l-hükkâm	1
Damânâtü'l-Ğânim	2	Bercendî	1	Mahzenü'l-fikh	1
Fetâvâ Hayruddin	2	Câmiu's-sağır	1	Mecmua-i Dede Efendi	1
Fetâvâ-yı Üskûbî	2	Camiü'l-kebir	1	Mecmû'u'n-nevâzil li'l-İmam Ahmed	1
el-Fusûlü'l-Üsrüşenî	2	Cevamiü'l-fikh Attâbî	1	Muhtârâ Ali el-Cemâlî	1
Gâyetü'l-beyân	2	Cevhere	1	Muhtasarü Fetâvâ-yı Sirâciyye	1
Haddâdî	2	Çivizâde	1	Muhtasarü Rabîi'l-ebrâr Zemahşeri	1
Hizânetü'l-ekmel	2	Damânâtü'l-Cemâlî	1	Muhtasarü Şerhi Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf	1
Hizânetü'r-rivâyât	2	Edebü'l-evsiyâ	1	Muzmerât	1
Kudûrî	2	Fetâvâ-yı Ali Efendi	1	Mültekat	1
Manzumetü İbn Vehban	2	Fetâvâ-yı Eminüddin Abdülâlî	1	Müntekâ	1
Mebsût	2	Fetâvâ-yı Hucet	1	Müstasfâ Şerhu'n-Nâfi'	1
Mücteba	2	Fetâvâ-yı İbn Kemal	1	Nüzhe	1
Nakdû'l-fetâvâ	2	Fetâvâ-yı Reşidüddin	1	Nüzhetü'l-kudât	1
Nevâzil	2	Fetâvâ-yı Siraciyye	1	Sihah	1
Nütef	2	Fetâvâ-yı Siracüddin	1	Şerhu Buhârî	1
Sadruşşeria	2	Fetâvâ-yı Süfiyye	1	Şerhu Buhârî İbn Hacer	1
Siyeri kebir	2	Fetâvâ-yı Yahya b. Zekeriyya	1	Şerhu Eşbâh	1
Şerhu Tahâvî İsbicâbî	2	Fetâvâ-yı Zahîriyye	1	Şerhu Hidâye	1
Umdetu'l-fetâvâ	2	Fetâvâ-yı Zahirüddin	1	Şerhu Hidâye İbn Kemal	1
Üsrüşenî	2	Fetâvâ-yı Zahirüddin	1	Şerhu Kenz	1
Velvâlicîyye	2	Fevâid sahibi'l-Muhîr	1	Şerhu Manzûmeti İbn Vehban	1
Vikaye	2	Gunye	1	Şerhu Manzûmeti İbn Vehban İbn Şihne	1
ب	2	Hafiziyye	1	Şerhu Mecmai'l-Bahreyn İbn Melek	1
ت	2	Hakâik şerhu Mecmau'l-bahreyn	1	Şerhu Siracüddin	1
ث	2	Hassâf (evkaf ?)	1		
ح	2	Hâvî'l-Kudsî	1		
خ	2	Hâvîz Zâhidî	1		
ش	2	Hısnı Hasîn	1		
شس	2	Hulâsatü'l-fetâvâ	1		
شه	2	Islah İzâh	1		
قب	2	İmadüddin	1		
Ma'rûzât-ı Ebussuûd	2	Kenz	1		
Fetâvâ-yı Muhammed Behâî	1	Keşşaf	1		
		Kifâye şerhu Hidâye	1		

Şerhu Tenvîr	1	ر	1	می	1
Şerhu Vikâye İbn Melek	1	سحی	1	ن	1
Tehzibü'l-Vâkı'ât	1	سج	1	هی	1
Temhîd	1	سح	1	یح	1
Tenkîh	1	سد	1	Bustanu'l-ârifin	1
Tenvîrû'l-ezhân şerhu Eşbâh	1	سص	1	Şerhu Teshîl-i Muhammed el-Müftî eş-şehîr bi-Fâzıl Efendi	1
Tetimmatü'l-Burhâniyye	1	شب	1		
Umdetü zevi'l-besâir li-halli müşkilâti'l-Eşbâh ve'n-Nezair	1	شبت	1		
Umdetü zevi'l-erhâm	1	شط	1		
Vakfû'l-Kirmânî	1	شق	1		
Vakfû'l-Kirmasti	1	ص	1		
Vâkı'ât	1	صح	1		
Vâkı'ât-ı Nâtıfî	1	صح	1		
Vâkı'ât-ı Sadrüşşehid	1	صح	1		
Vâkı'ât-ı Sahibü'l-Muhîr	1	صم	1		
Vecîz	1	طف	1		
Vecîz-i Serahsî	1	ع	1		
Vecîzü'l-fetâvâ	1	عب	1		
Zâhidî	1	عده	1		
یح	1	علم	1		
بری	1	ف	1		
بس	1	فث	1		
بق	1	فج	1		
ثو	1	فح	1		
ج	1	فد	1		
جب	1	فضل	1		
جس	1	فغم	1		
جع	1	ففظ	1		
جم	1	قت	1		
ح	1	كص	1		
حج	1	كع	1		
حص	1	لط	1		
حف	1	لم	1		
دخ	1	م	1		
		مخ	1		
		معت	1		
		معم	1		
		مم	1		

G. Erzurum Müftüsü İbrahim Ethem Efendi, *Nehriyyetü'l-Fetâvâ*

Müellif (ö. 1190/1776) eseri hakkında dibâcede şu bilgileri vermektedir:

Erzen-i Rûm (Erzurum) müftüsü İbrahim Edhem b. Mehmed el-Ârif b. Mehmed Kadızâde -ki bu da Erzurum müftülüğü yapmıştır, aynı zamanda Bahru'l-fetâvâ müellifidir- der ki: Allah Teâlâ bana fetvâ hizmetini ikrâm edip fıkha hizmetçi olmanın şerefini nasip edince fetvâ görevim süresince, fetvâ emîni Mehmed Şerif'in de yardımı ile çeşitli konularda biriken birçok fikhî meseleyi bir araya getirdim. Fetvâda kolayca yararlanılabilmesi için de diğer fetvâ mecmûaları gibi tertip ettim. Adını da *Nehriyyetü'l-fetâvâ* koydum.

Müellifin verdiği bu bilgiler göre eser taşra müftülüklerinden biri olan Erzurum'da fetvâya konu olan soru ve cevapları ihtivâ etmektedir.

Kaynak (İbâdetler bahsi ile sınırlı bir tespit)		Kâfi	6	Şerhu't-Tahâvî	2
Kâdihan	45	Hulâsa	6	Şerhu'l-Vâfi	2
Tatarhâniyye	33	Eşbâh	6	Şerhu Câmîi's-sağır	2
Fetâvâ-yı Abdurrahim	25	Kunye	5	Nevâzil	2
Bezzâziye	22	İbn Melek	5	Müeyyedzâde	2
Hidâye	21	Dürr	5	Muinü'l-müfti	2
Dürer	20	Câmiu'l-fetâvâ	5	Muinu'l-kuzât	2
Bahru'l-fetâvâ	20	Zahîriyye	4	Muhtâratü'n-nevâzil	2
Neticetü'l-fetâvâ	15	Dâmâd	4	Muhîtü's-Serahsî	2
Kuhistânî	15	Câmiu'l-fusûleyn	4	Muhît	2
Bahru'r-râik	15	Minhuvâtü Bahri'l-fetâvâ	3	Münyetü'l-müftî	2
Surratü'l-fetâvâ	13	Mecmuatü Bâlizâde	3	Minehu'l-Gaffâr	2
Camiu'n-nükûl	13	Hizâne	3	Mecmau'l-fetâvâ	2
Şerhu'l-mecma' İbn Melek	9	Hamevî Şerhu Eşbâh	3	Kütüb-i Mutebere	2
Atâiyye	9	Gâyetü'l-beyân	3	İnâye Şerhu'l-Hidâye	2
Fetâvâ-yı Rızâiyye/ Rıza Efendi	8	Fetâvâ-yı Yahya Efendi	3	İhtiyâr Şerhu Muhtâr	2
Fetâvâ-yı Ankaraviyye	8	Fetâvâ-yı Feyziye	3	Hizânetü'l-ekmel	2
Mülteka	7	Camiu'r-rumuz	3	Halebî	2
Fethu'l-Kadir	7	Zübdetü'l-fetâvâ	2	Gunye	2
Ebussuûd	7	Vecîz	2	Fetâvâ-yı Timurtâşî	2
Câmiu'l-mesâil (el-Cevâhir'den naklen)	7	Vakîâtü Hüsâmiyye	2	Fetâvâ-yı Hayriyye	2
		Umdetü'l-uyûn	2	Fetâvâ-yı Ali Efendi	2
		Umdetü'l-fetâvâ	2	Besâir Şerhu Eşbâh	2
		Şurunbilâlî Haşiyetü Dürer	2	Bedâi	2
				Zeyla'î	1
				Zâhidî	1
				Veliyyüddin	1

Vâkiât	1	Hısnu'l-Hasin Ali el-Kârî	1
Vahdetî Şerhu Multekâ	1	Hırzu'l-ezkâr fî şerhi'l-Efkâr	1
Terğîbât	1	H.K.	1
Tenviru'l-ebsar	1	Gurer	1
Şerhu's-Siyerî'l-kebir Serahsî	1	Fusûlü'l-İmâdî	1
Şerhu'l-Vikâye	1	Fevâidü'l-fukaha	1
Şerhu Usûli Pezdevî	1	Fetâvâ-yı Yahya Efendi	1
Şerhu Tenviri'l-ebsar	1	Fetâvâ-yı Siraciyye	1
Şerhu Nükâye	1	Fetâvâ-yı Es'adiyye (Şeyhülislam)	1
Şerhu Münye İbrahim el-Halebî	1	Fetâvâ'n-Nesefî	1
Siraciyye	1	Ekmelüddin	1
Sadruşşeria	1	Dâmâdzâde	1
Rahandî alâ Muhtasarî'l-Vikaye	1	Cevâhir Allame	1
Nihâye	1	Hârezmî	1
Nevâzil	1	Câmiu's-sığâr	1
Nebayî	1	Bahriyye	1
Nakdü'l-fetâvâ	1	Attâbiyye	1
Müştemilü'l-ahkâm	1	Ali el-Kârî	1
Muhtasar-ı Vikaye	1	Ahmet (Ketebehu Ahmet el-Müftî)	1
Muhît Burhânî	1	Ahkamü'l-fıkh	1
Muhammed Salih	1	Ahkamü'n-Nâtıfî	1
Muhammed Said	1	Ahî Çelebi	1
Muhammed Esad	1	Abdullah (Ketebehu Abdullah)	1
Mişkât	1	Dürrizâde ('Anî'l-mumzî Şeyhülislam)	1
Miskin	1		
Münyetü'l-musallî	1		
Mecma'	1		
Kezâ fi'l-fetvâ	1		
Kâriu'l-Hidâye	1		
Kanun-i Sultânî	1		
Kamus	1		
Kadriyye	1		
İmâdiyye	1		
İbrahim el-Halebî	1		
Hizânetü'l-fetvâ	1		

Bunların dışında fetvâları nakledilen bazı önemli kişiler şunlardır:

Ahmed el-Müftî¹⁷⁷

İsa Efendi (Suret-i fetâvâ-yı İsa Efendi)¹⁷⁸

Kadıızâde (Üstünsiha min fetâvâhu),¹⁷⁹ Kadıızâde Mehmet Efendi 1040/1630 tarihle müerrah emr-i âlî sâdır olub... Erzurum'da görülmüştür. Tortum'a müteallik emir idi... Kadıızâde Mehmed Efendi.¹⁸⁰

Kanunnâme 1106/1694, 1144/1731 tarihli¹⁸¹

Memiş Efendi Karısî mecmûasından¹⁸²

Muhammed Abdülkerim el-Müftî bi Erzurum¹⁸³

Muhammed Emin¹⁸⁴

Muhammed Pîrizâde¹⁸⁵

Muhammed Rağb¹⁸⁶

Muhammed Salih el-Müftî bi-Erzurum¹⁸⁷

Muhammed Zeynî¹⁸⁸

Mustafa el-Müftî bi Erzurum (el-Mumzî)¹⁸⁹

Müftî-i Kars¹⁹⁰

Netîcetü'l-fetâvâ¹⁹¹

Osman Pîrizâde¹⁹²

Şeyhülislam Ebu Saîd Efendi¹⁹³

Şeyhülislâm Es'ad Efendi¹⁹⁴

Şeyhülislam Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi¹⁹⁵

177 *Nehriyye*, vr. 300a, 300a.

178 *Nehriyye*, vr. 135b.

179 *Nehriyye*, vr. 72a.

180 *Nehriyye*, vr. 106b.

181 *Nehriyye*, vr. 89b, 107a.

182 *Nehriyye*, vr. 107b.

183 *Nehriyye*, vr. 299b, 299b.

184 *Nehriyye*, vr. 65b.

185 *Nehriyye*, vr. 65a.

186 *Nehriyye*, vr. 298a, 298a.

187 *Nehriyye*, vr. 298b, 298b.

188 *Nehriyye*, vr. 62a.

189 *Nehriyye*, vr. 233b, 281a.

190 *Nehriyye*, vr. 76a.

191 *Nehriyye*, vr. 145a.

192 *Nehriyye*, vr. 138b.

193 *Nehriyye*, vr. 99b, 142a.

194 *Nehriyye*, vr. 214a.

195 *Nehriyye*, vr. 182a.

H. Ali Murtezâ B. Zübeyr, *İlaveli Mecmua-i Cedide*

Fetvâhâne-i Âlî müsevidlerinden Ali Murtaza b. Zübeyr tarafından derlenmiştir. Girişte eserle ilgili şu bilgiler verilmektedir:

Uzun zamandan beri Fetvâhâne’de çok fetvâ birikmiş, fakat bunların bazıları nakilleri ile beraber yazılmışsa da çoğunun nakilleri yazılmamış olduğundan fıkhıta yeterli bilgiye sahip beş altı kişilik bir ilim heyetinin oluşturulması ve eksik olan nakillerin yazılması hususunda eski Şeyhülislam Üryânîzâde Ahmed Esad Efendi (ö. 1306/1888) tarafından Fetvâ Emîni Mehmet Nuri Efendi’ye emir verilmiş ve kısa sürede ilgili nakiller kaynaklardan çıkarılarak her fetvânın altına yazılmış ve 1299/1881 de basılmıştı. Ancak zamanla kitabın mevcudu kalmamış ve geçen 29 yıl içinde Fetvâhâne’de eskisinin üç katı fetvâ birikmişti. Halen Şeyhülislam olan Kâzım Efendi’nin izniyle fıkıh kitaplarından araştırılarak her fetvâya eklenecek nakli bulunup Fetvâhâne’ye tasdik ettirdikten sonra altlarına yazılmış ve ilgili bölümüne konmuştur...¹⁹⁶

Kaynak		Bidâye	19	Edebü'l-evsiyâ Hassâf	10
Dürer ve Gurer	123	Muhît el-Burhânî	19	el-Fusûl el-Üsrûşenî	10
Dürrü'l-muhtâr	92	Behcetül fetâvâ	18	Hayriye	10
Kâdîhan	79	Tenvirü'l-ebsâr	18	Surratü'l-fetâvâ	10
Mülteka	78	Tenkihu'l-fetâvâ	17	Abdurrahim	9
Bezzâziye	76	el-Hâmidî		Atâiyye	9
Bahru'r-râik	65	İmâdiyye	16	el-Fusûl-İmâdî	9
Hulâsa	55	Minehu'l-Gaffâr	16	Cevâhiru'l-fetâvâ	8
Eşbâh	53	İhtiyâr	15	Hamevî	8
Tatarhâniyye	51	Mecmau'l-fetâvâ	15	Hayreddin er-Remli	8
Mecelle	39	Kadı Zahîruddin		İbn Nüceym	8
Bedâi'	38	Ali efendi	14	Mecmeu'l-enhur	8
Fusûleyn	38	Fetâvâ Hayriyye	14	Zehîra	8
Hidâye	36	Fethu'l-Kadîr	14	Câmiu'l-fetâvâ	7
Kuhistânî	34	Velvâlicîyye	14	Muhît Serahsî	7
Hindîyye	30	Ebussuûd	14	Sadrüşşeria	7
Câmiu'l-fusûleyn	28	İs'âf	13	Siraciyye	7
Ankaravî	27	Muhît	12	Şerhu Tahâvî	7
Kunye	26	Gâyetü'l-beyân	11	Zahîriyye	7
Haşiyetü İbn Abidin	25	Atâullah	10	Fetâvâ Atâullah	6
Hâniyye	23	Dürrü'l-münteka	10	Hizânetü'l-müftîn	6

196 *İlaveli Mecmua-i Cedide*, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye, 1326-1329, s. 2-3.

Muhtâratü'n-nevâzil	6
Münyetü'l-müftî	6
Nihâye	6
Semhetü'l-ebrâr	6
Zeylâi	6
Feyziyye	6
Fetâvâ İbn Nüceym	5
Feyz Kerekî	5
Haşiyetü Dürer Abdülhalim	5
Hâvî Zâhidî	5
Kâfî	5
Nakdü'l-fetâvâ	5
Ahkamu's-sığar Üsrüşenî	4
Attâbiye	4
Cevhere	4
Dâmâd	4
Ferâid	4
Fetâvâ Tenkihi'l- Hâmidî	4
Hizânetü'r-rivâyât	4
Kâidiyye	4
Kudûrî	4
Meraki'l-felâh	4
Nuru'l-ayn	4
Sefinetü'l-fetâvâ	4
Seyyid Şerif ale's- Sirâciyye	4
Siracü'l-vehhâc	4
Şerhu mecma	4
Tahtavi	4
Fetvâhane	4
Neticetü'l-fetâvâ	4
Dîbâc der Fetvâhane	3
Enfau'l-vesâil	3
Halebî kebir	3
Hassâf	3
Hâvî'l-münye Zâhidî	3
Hizâne	3

İbn kemal	3
İbn Melek, Şerhu Mecma'u'l-bahreyn	3
Lisanü'l-hükkâm	3
Mebisüt Serahsî	3
Münye	3
Şerhu Tahâvî İsbîcâbî	3
Şurunbilâlî	3
Tercihu'l-beyyinât Hassâlî	3
Tetimetü'l-fetâvâ	3
Ecvibe-i kania	2
Ahkamü'n-Nâtûfî	2
Camîu'l-icârateyn	2
Câmiu'l-kebîr	2
Câmiu'r-rumûz	2
Cevheretü'n-neyyira	2
Damânât-ı Fadliyye	2
Fetâvâ Eminüddevle Abdü'l-Âl	2
Halebî	2
Haşiyetü Tahtavi ala Meraki'l-felâh	2
Hizânetü'l-ekmel	2
İslah ve İzâh	2
İbnü'l-hümâm	2
Keşfü'r-remz ale'l- Kenz	2
Mebisüt Hâherzâde	2
Mecmua-i aliyye	2
Muhît Rıdavî	2
Muînü'l-müftî	2
Nehr Hâdimî	2
Nukâye	2
Nütef	2
Tercihu'l-beyyinât Gânim el-Bağdadi	2
Teshil	2
Vikâye	2

Yenâbî'	2
Zâhidî	2
Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye	2
Ma'rûzât	2
Kanun-i sultânî	2
Kifâyetü'l-îne	1
İbnü'l-hacîm (?)	1
Müfti Ahseki	1
Tekmile	1
Abdülgani (Nablusi?)	1
Ahkamu'l-kudât	1
Ahkamü'ş-şer'iyye fi'l-ahvali'ş-şahsiyye	1
Ahkamü'l-evkaf Hassâf	1
Asl	1
Azmî	1
Bâkânî	1
Bâlîzâde	1
Beyaz siyare (?)/ sipare	1
Beyhakî	1
Câmiu'l-müftîn	1
Câmiu'n-nükul	1
Cevâhiru'l-fıkh	1
Cevâhiru's-savi	1
Ebu'l-Meyâmin Mustafa Efendi	1
Ferâiz İmâdiyye	1
Fetâvâ	1
Fetâvâ Adliyye	1
Fetâvâ Ayniyye	1
Fetâvâ Kâmilîyye	1
Fetâvâ Kâriü'l-Hidâye	1
Fetâvâ Kirmânî	1
Fetâvâ Sadruşşehid	1

Fetâvâ Suğrâ İmam Hâsî	1
Fetâvâ Tavvâs	1
Fetâvâ Üskübî	1
Fevâid-i Zahîriyye	1
Gayetüs Serûcî	1
Hâdimî ale't-Tarâka	1
Hâfiziyye	1
Hasîrî	1
Hâşiyetü Kenz Şihabüddin Ahmed eş-Şiblî	1
Hâvî	1
Hâvî'l-Kudsî	1
Hayreddin Efendi	1
Hilyetü'n-nâcî	1
Hizânetü'l-fetâvâ	1
Hizânetü'l-fikh	1
Înâye	1
Kenz	1
Mepsût Halvâî (Halvânî)	1
Mepsût	1
Mecmuatü'l-Hafîd el-Hirevî	1
Mizanü'l-fetâvâ	1
Mûcibâtü'l-ahkâm Kutluboga	1
Muhtasar Tahâvî	1
Mücteba	1
Mücteba Şerhu Vehbâniyye İbn Şihne	1
Nakdü'l-mesâil	2
Nehr	1
Netâyicü'n-nazar ale'd-Dürer Nuh Efendi	1
Rûhuşşurûh	1
Sirâcü'l-keâm Şerhu Manzume	1

Siyer-i kebîr	1
Siyer-i sağır	1
Şerhu Edebi'l-kâdî Hassâf	1
Şerhu kenz	1
Şerhu Kenz Bâlizâde	1
Şerhu Kenz Zeylâî	1
Şerhu Kudûrî	1
Şerhu manzûme İbn Şihne	1
Şerhu Mültekâ Emir Fadıl	1
Şerhu seyyid ale's-Sirâciyye	1
Şerhu Tenvîr	1
Şerhu Vehbâniyye	1
Şurunbilâlî ale'd-Dürer	1
Tahâvî	1
Tahtavi ale'd-Dürri'l-muhtâr	1
Tashîhu'l-Kudûrî	1
Tebyîn	1
Tevdîh	1
Umdetü'l-fetâvâ	1
Üskübî	1
Vâkı'ât	1
Vâkı'âtü Hüsâmî	1
Vâkı'ât Nâtûfî	1
Vecîz Serahsî	1
Zehîratü'l-Burhâniyye	1
Zekeriya Efendi	1
Seyyid fi'l-ferâiz	1
Zübdetü'l-fetâvâ	1
خ (قاضیخان)	1
شم	1
شیخ (شرح الخلیل للحلوانی سرخسی)	1

قع	1
کص	1
مع (شمس الائمة الحلوانی)	1
ع س و	1
Fetâvâ Suğrâ İmam Hamî	1
صد (صاحب الذخيرة)	1
ط (المحیط البرهانی)	1

Yukarıda da ifade edildiği gibi fetvâların kaynaklandırılmasında kaynaklar uzun, kısa ve kısaltma künyelerle verilmiştir. Kimi zaman aynı eser farklı isimlerle de gösterilmiştir. Bunların tam olarak sonuçlandırılması ayrı bir karşılaştırmalı çalışmayı gerektirmektedir. Biz burada biraz da Osmanlı fakihinin kaynak anlayışı ve bunu eserlerinde kullanım metotları hakkında bilgi vermesi bakımından olduğu gibi aktarmayı tercih ettik.

I. Fetvâ Kaynaklarında Yer Alan Kaynaklar -Genel Liste-

... el-Fetâvâ	Bahru'l-fâik	Câmiu'l-mesâil
Abdullah (Ketebehu Abdullah)	Bahru'l-fetâvâ	Câmiu'l-müftîn
Abdurrahman el-İmâdî el-Müftî bi's-Şâm	Bahru'r-raik	Câmiu'n-nukûl
Abdülganî	Bâkânî	Câmiu'r-rumûz
Abdülhalim	Bakkâlî	Câmiu's-sağîr
Ahbar/İhtiyâr ?	Bâlizâde	Câmiu's-sağîr Sadrulislam
Ahkâmu'l-kudât	Bedâi'	Câmiü'l-muzmerât Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî
Ahkâmu'l-Kuran	Bedüddin	Câmiü's-sığâr
Ahkâmu'n-Nâtîfî	Behcetü'l-fetâvâ	Cevâhir
Ahkâmu's-sığâr	Bercendî	Cevâhiru Ahlâtî
Ahkâmü'l-evkaf	Besâir Şerhu Eşbâh	Cevâhiru Allame Harezmi
Ahkâmü'l-fikh	Beyanü'r-rivâye şerhu	Cevâhiru'l-fetâvâ
Ahkâmü's-şeriyye fi'l-ahvali's-sahsiyye	Vikaye	Cevâhiru'l-fikh
Ahmet (Ketebehu Ahmet el-Müftî)	Beyaz siyare (?)	Cevâhiru'l-münîr 'alâ Metni't-Tenvîr
Akta' Şerhu'l-Kudûrî	Beyhakî	Cevâhiru'n-neyyire
Ali Efendi	Bezzâziye	Cevâhiru's-Sâvî
Ali el-Kârî	Bidâye	Cevamiu'l-fikh
Amadiye (İmâdiyye olsa gerek)	Bustan	Cevhere
Ankaravî	Bustânu'l-ârifîn	Cevhere şerhu Kudûrî
Asl	Câmiu'l-fetâvâ	Cevheretü'n-neyyire
Atâiyye	Câmî (الجامي)	Çivizâde
Atâullah	Câmiu'l-kâdî	Dâmâd
Attâbiye	Câmî' (الجامع)	Dâmâdzâde
Ayasluğî	Câmiu'l-fusûl	Damânât
Aynî (Hidâye şerhi)	Câmiu'l-fusûleyn	Damânât el-Ğânim
Aynî (Kenz şerhi)	Câmiu'l-icâreteyn	Damânât-ı Fadliyye
Azmî	Câmiu'l-kebîr	Damânât-ı Fudayli el-Cemâlî
Bahriyye	Câmiu'l-kebîr şerhi (Hasîrî)	Dav-i Sirac
	Câmiu'l-kebîr şerhi (Hâşimî)	Dibâc der Fetvâhane
	Câmiu'l-kebîr şerhi (İmam Ali)	Dirâye
	Câmiu'l-kübrâ	

Dürer	Fetâvâ	Fetâvâ-yı Abdülaziz
Düreru'l-bihar	Fetâvâ Ebussuûd	Fetâvâ-yı Ali Efendi
Dürerü'l-Hükkâm Şerhu	Fetâvâ (Keza fi'l-Fetâvâ)	Fetâvâ-yı Ankaravî
Gurerü'l-Ahkâm	Fetâvâ ... (?)	Fetâvâ-yı Atâullah
Dürr	Fetâvâ Ebi'l-Leys	Fetâvâ-yı Attâbiye
Dürrîzâde ('Anî'l-mumzî	Fetâvâ Huccet	Fetâvâ-yı Ayniyye
Şeyhülislam)	Fetâvâ Kâdîhân	Fetâvâ-yı Burhanüddin
Dürrü'l-muhtâr	Fetâvâ Kâriü'l-Hidâye	Fetâvâ-yı Celâliyye
Dürrü'l-Müntekâ Şerhu'l-	Fetâvâ Kebîr	Fetâvâ-yı Çivizâde
Mültekâ	Fetâvâ Müntehab	Fetâvâ-yı Dinârî
Ebu Cafer el-Hinduvânî	Fetâvâ Rızaiyye	Fetâvâ-yı Ebussuûd
Ebu'l-Meyâmin Mustafa	Fetâvâ ve'n-Nevâzil	Fetâvâ-yı Eminüddevle
Efendi	Fetâvâ'l-Hindiyye	Abdü'l-âl
Ebussuûd	Fetâvâ'l-kübra	Fetâvâ-yı Eminüddin
Ebülleys	Fetâvâ's-Serahsî	Fetâvâ-yı Eminüddin
Ecnâs-ı Nâtîfî	Fetâvâ's-Sirâciyye	Abdü'l-Âî
Ecvibetü'l-kâni'a	Fetâvâ's-Sûfiyye	Fetâvâ-yı Es'adiyye
Edebü'l-kâdî	Fetâvâ's-suğrâ	(Şeyhülislam)
Edebü'l-evsiyâ	Fetâvâ's-suğrâ İmam	Fetâvâ-yı Evhadüddin
Edebü'l-evsiyâ Hassâf	Hâmî	Fetâvâ-yı Fezziye
Ekmel	Fetâvâ's-suğrâ İmam Hâsî	Fetâvâ-yı Haddâdî
Ekmelüddin	Fetâvâ'ş-Şaribi	Fetâvâ-yı Hânî
Elfaz-ı küfür	Fetâvâ't-Tatarhâniyye	Fetâvâ-yı Hayriyye
Emâlî	Fetâvâ'l-Adliyye	Fetâvâ-yı Hayruddin
Enfau'l-vesâil ilâ tahrîri'l-	Fetâvâ'l-Attâbiye	Fetâvâ-yı Hocendi
mesâil	Fetâvâ'l-Bezzâziye	Fetâvâ-yı Halvânî
Erusî	Fetâvâ'l-Hâniyye	Fetâvâ-yı İbn Kemal
Esrâr (Necmüddin	Fetâvâ'l-Hayriyye fî nef'i'l-	Fetâvâ-yı İbn Nüceym
el-Allame)	beriyeye	Fetâvâ-yı İzâh
Esrâr Kadı Ebu Zeyd	Fetâvâ'l-Lâmişî	Fetâvâ-yı Kadı Zahîruddin
Esved	Fetâvâ'l-Velvâlicî	Fetâvâ-yı Kâidiyye
Eşbâh Hâşiyesi (Ebussuûd)	Fetâvâ'n-Nesefiyye	(el-Hocendi)
Eşbâh İbn Nüceym	Fetâvâ'r-Rahîmiyye fî	Fetâvâ-yı Kâmilîyye
Evcühü'l-fukaha	Vâkâti's-Sâdâti'l-	Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde
Evkaf-ı Hassâf	Hanefiyye	Fetâvâ-yı Kirmânî
Evkâf-ı Nâsîhî	Fetâvâ's-Sayrafiyye	Fetâvâ-yı Kübrâ
Femdiyye القمدية	Fetâvâ's-sûfiyye fî tarîki'l-	Fetâvâ-yı Minkarîzâde
Ferâid	Behâiyye	Fetâvâ-yı Muhammed b.
Ferâiz-i-İmâdiyye	Fetâvâ'-Suğrâ	Hasan
Ferâizü's-Sirâciyye	Fetâvâ-yı Abdurrahim	

Fetâvâ-yı Muhammed Behâî	Fevâidü'z-Zeyniyye	Hamevî
Fetâvâ-yı Müeyyedzâde	Fevâkih-i Bedriyye	Hamevî Şerhu Eşbâh
Fetâvâ-yı Pezdevî	Fevzü'n-necât	Hâniyye
Fetâvâ-yı Râzî ?	Feyz	Hasırî
Fetâvâ-yı Reşidüddin	Feyziyye	Hassâf
Fetâvâ-yı Sadruşşehid	Feyzu'l-Kerekî	Hassâf (evkaf ?)
Fetâvâ-yı Siracüddin	Firdevsü'l-fetâvâ	Hassâf Edebü'l-kâdî
Fetâvâ-yı Şeyhülislâm	Fudlâ / Fadlî	Hâşiyetu'l-Eşbâh
Fetâvâ-yı Tavvâs	Furûk	Hâşiyetü Çelebî 'alâ Şerhi'l-Vikâye li Sadri's-Şerî'a
Fetâvâ-yı Tenkihî'l-Hâmidî	Fusûl	Hâşiyetü Dürer (Şurunbilâfî)
Fetâvâ-yı Timurtâşî	Fusûleyn	Hâşiyetü Dürer Abdülhalim
Fetâvâ-yı Üskubî	Fusûlü İmâdiyye	Hâşiyetü Dürerü'l-Hükkâm
Fetâvâ-yı Vecîz	Fusûlü Üsrüşenî	Hâşiyetü İbn Âbidîn
Fetâvâ-yı Velvâlicî	Fusûlü'n-Nesefî	Hâşiyetü Kenz Şihabüddin Ahmed eş-Şiblî
Fetâvâ-yı Yahya (Zekeriyya b. Bayram)	Fusûlü'l-İmâdî	Hâşiyetü Sadrişşerîa li-Hüsâmzâde (Teşrih ?)
Fetâvâ-yı Yahya Efendi (Minkarizâde)	Fusûlü'n-Nesefî fi ilmi'l-cedel.	Hâşiyetü Vikâye (Karakemal)
Fetâvâ-yı Yenâbî	Gâyetü'l-beyân (Hidâye şerhi)	Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ Meraki'l-felâh
Fetâvâ-yı Zahîriyye	Gâyetü's-Sürûcî	Hâvî
Fetâvâ-yı Zahîruddin	Ĝâyetü'l-Beyân ve Nâdiretü'l-akrân	Hâvî (İmam Zahidî)
Fetâvâ-yı Zahîruddin el-Buhârî	Ĝinâye الغناية	Hâvî'l-Hasîrî
Fetâvâ-yı Zeyniyye	Ĝiyâsiyye	Hâvî'l-kebir (Mahmut el-Hasîrî)
Fethu'l-Kadir	Ĝunye	Hâvî'l-Kudsi
Fethu'l-Kadir (İbnü'l-Hümam)	Ĝunyetü'l-fetâvâ	Hâvî'l-Kunye
Fetvâ	Ĝurer	Hâvî'l-Münye Zâhidî
Fetvâ (Ketebehu Abdurrahman)	H.K.	Hâvî'l-Kudsi fi'l-furû'
Fetvâhane	Haddâdî (Şerhu Kudûrî)	Hâvî'z-Zâhidî
Fevâid	Hâdimî ale't-Tarîka	Hayreddin Efendi
Fevâidü Sahibi Muhît	Hâfizîyye	Hayreddin er-Remlî
Fevâidü Zahîriyye	Hâherzâde	Hayriye
Fevâidü'l-Aliyye Ali en-Nisârî	Hakâik	
Fevâidü'l-fukaha	Hakâik Şerhu Manzûme	
	Hakâik Şerhu Mecmau'l-Bahreyn	
	Halebî	
	Halebî Kebir	
	Hallâlî	
	Halvânî	

Hırzu'l-ezkâr fî şerhi'l-efkâr	İhtiyârât	Keşfü'l-esrâr
Hısnu'l-Hasîn	İhtiyârât-ı ...	Keşfü'l-hakâik şerhu Kenz
Hısnu'l-Hasîn Ali el-Kari	İkdü'l-ferid	Keşfü'l-Pezdevî
Hibetullah (Eşbâh şerhi)	İmâdî	Keşfü'r-remz ale'l-Kenz
Hidâye	İmâdiyye	Keşşâf
Hilyetü'n-nâcî	İmâdüddin	Kezâ fi'l-fetvâ
Hindiyeye	İnâye	Kınâye
Hisâlî	İnâye Ekmelüddin	Kifâye
Hizâne	el-Baberti	Kifâye Şa'bî
Hizânetü'l-ekmel	İnâye Şerhu'l-Hidâye	(Tatarhaniye'den naklen)
Hizânetü'l-fetâvâ	İnâye Şerhu'l-Vikâye	Kifâye şerhu'l-Hidâye
Hizânetü'l-fetvâ	İs'af	Kifâyetü'l-'îne
Hizânetü'l-fıkıh	İs'af fi ahkâmi'l-evkâf.	Kifâyetü's-sâil min enfai'l-mesail
Hizânetü'l-fıkıh	İtkânî ale'l-Kerhî	Kinâye şerhu'l-Vikâye,
Semerkindî	İzâh	Hüsâmüddin
Hizânetü'l-müftîn	İzâh şerhu'l-Kenz	Kirmânî
Hizânetü'r-rivâyât	İzâhu'l-Islâh	Kirmâstî
Hizânetü'r-rivâye	Kadı Cebbar	Kitabu'l-öşri ve'l-harac
Hulâsa	Kâdîhan	Ebu Yusuf
Hulâsatü'l-fetâvâ	Kadriyye	Kitâbü'l-istihsân
Hüsâmü'l-hükkâm	Kâfi	Kitâbü'l-'uyûn
Islâh İzâh	Kâfi fi furûi'l-Hanefiyye	Kitâbü't-tefsir
İbn Ferište ale'l-Vikâye	Kâfi Hakimü'ş-Şehid	Kitap الكتاب
İbn Firište	Kâfi şerhu'l-Vâfi	Kudre
İbn Kemal	Kâidî	Kudûrî
İbn Melek	Kâidiyye	Kuhistânî
İbn Melek Şerhu	Kâmus	Kunye
Mecma'u'l-bahreyn	Kanun-i Sultânî	Kunyetü'l-münye
İbn nüceym	Kâriu'l-Hidâye	li-Tetimmeti'l-ğunye
İbn Şihne	Kavlü'n-nâkî (İbn Nüceym)	Kübrâ
İbnü'l-Hacîm (?)	Kebîr	Kütüb-i mu'tebere
İbnü'l-Hümmam	Kefevî	Kütübü Muhammed b.
İbrahim el-Halebî	Kenz	Hasan eş-Şeybânî
İfsâh Şerhu Muhtasari'l-Müzenî	Kenz Şerhi	Letaifü'l-işârât
İhrak احراق	Kenzü'd-dekâik	Lisânü'l-hükkâm
İhtiyâr	Kenzü'l-beyân (Muhtasar-ı Tevfikurrahman)	Ma'rûzât
İhtiyâr (Muhtâr şerhi)	Keşf ...	Ma'rûzât-ı Ebussuûd
		Mahzenü'l-fıkıh

Manzumetü İbn Vehbân	Menba' Şerhu Mecma'	Muhtasarü'l-Fetâvâ's-
Mebûsût	Merâki'l-felâh	sirâciyye
Mebûsût (Rivayetü Ebi Süleyman el-Cüzecani)	Mertebebetü'l-müftî (?)	Muhtasar Hakim Şehid
Mebûsût Hâherzâde	Mes'ûdî	Muhtasarâtu Câmii'l-kebîr
Mebûsût Halvâî	Mesâbîh	Muhtasarü Kâdîhan
Mebûsût Halvânî	Mevlânâ Hâfizuddin	Muhtasarü Muhîti's-
Mebûsût Serahsî	Mi'râcü'd-dirâye	Serahsî (li'l-Habbâzî)
Mecâmî şerhi (Menâfiu'd-dekâik)	Mi'râcü'd-dirâye Şerhu'l-Hidâye	Muhtasarü Muhîti's-
Mecâmîü'l-hakâik Hâdimî	Minah	Serahsî
Mecdü'l-eimme	Minahu'l-Ğaffâr	Muhtasarü Rabîu'l-ebrar
Mecelle	Minehü'l-Ğaffâr şerhu tenvîri'l-epsâr	Zemahşerî
Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye	Minhâc	Muhtasarü Şerhu edebi'l-kâdî li'l-Hassâf
Mecma'	Minhüvâtü Bahri'l-fetâvâ	Muhtasarü'l-Hulâsa
Mecma' şerhi (İbn Saati)	Mirac	Muhtasarü'l-Kâfi
Mecmau'l-enhur	Mi'râcü'd-Dirâye	Muhtasarü'l-Muhît
Mecmau'l-fetâvâ	Mirkât	Muhtasarü'l-Vikâye
Mecmau'l-fetâvâ Kadî Zahîruddin	Mirvaha (Mülteka şerhi)	Muhtasarü't-Tahâvî
Mecmau'l-İmâdî	Miskîn	Muînu'l-kuzât
Mecmau'n-nevâzil	Mişkât	Muînü'l-hükkâm
Mecmau'd-damânât	Mizânü'l-fetâvâ	Muînü'l-hükkâm (Trablusî)
Mecmû'u'n-Nevâzil li'l-İmam Ahmed	Mucibâtü'l-ahkâm	Muînü'l-müftî
Mecmûa-i Aliyye	Kutluboga	Muînü'l-hükkâm fimâ yeterdedü beyne'l-hasmeyni mine'l-âhkâm
Mecmûa-i Dede Efendi	Muğni/müfti	Muînü'l-müftî fi'l-cevâb ale'l-müstefî
Mecmûa-i Saihanî	Muhammed Esad	Mukaddime
Mecmuatü Bâlîzâde	Muhammed Said	Munye
Mecmûatü İbni'l-Müeyyed	Muhammed Salih	Munyetü'l-müftî
Mecmûatü'l-Hafid el-Hirevî	Muharrar (Şafii kitabı)	Munyetü'l-fetâvâ
Mecmûatü'l(?)-mesâil Ömer Neseî	Muhît	Munyetü'l-musallî
Mecmûu'l-havâdis ve'n-nevâzil ve'l-vâki'ât	Muhît Burhani	Musaffâ
Melceü'l-kuzât (Muhammed Gânim Bağdâdî)	Muhît es-Serahsî	Mustahracu'l-Fusûleyn
Menâfi' Şerhu Nâfi'	Muhît Rıdavî	Mutasavver/maksur ?
	Muhtâr	Muvatta, Muhammed b. Hasan
	Muhtârât	Muzmerât
	Muhtârât Ali el-Cemâlî	
	Muhtârâtü'n-nevâzil	
	Muhtârâtü'l-fetâvâ	
	Muhtârü'l-fetâvâ	
	Muhtasar	

Muzmerât şerhu muhtasar Kudûrî	Nevâfil	Seyyid fi'l-ferâiz
Mübteğâ	Nevâzil	Seyyid Şerif ale's-Sirâciyye
Müctebâ	Nihâye	Sihâh
Mücteba şerhu Vehbaniyye İbn Şihne	Nisab	Sîpâre
Müctebâ Şerhu'l-Kudûrî	Nisâbü'l-ihtisâb	Sirâciyye
Müeyyedzâde	Nukâye	Sirâcu'l-Vehhâc
Müfti Ahseki	Nûru'l-ayn fî islâhi Câmii'l-Fusûleyn	Sirâcü'l-kelâm Şerhu Manzûme
Mühimmâtü'l-müftî	Nütef	Siyer-i kebîr şerhi
Mültakata mine'l-Ferâidi'l-Hasaniyye/el-Hüseyniyye	Nüzhe	Siyer-i sağır
Mülteka	Nüzhetü'l-kudât	Siyeru'l-kebîr
Mülteka'l-ebhur	Öşr ve'l-harac Ebu Yusuf	Suğrâ
Mültekat	Pezdevî	Surretü'l-Fetâvâ.
Müntehab	Pîr Mehmet	Şerh
Müntekâ	Pirî	Şerhu ...
Münteka Şerhu'l-Kudûri	Rahandî 'alâ Muhtasari'l-Vikâye	Şerhu ... Vihyaşe (?)
Müsevvid	Ravzatu'l-ulemâ	Şerhu Buhârî
Müsta'sî	Ravzatü'r-râyız fi ilmi'l-ferâiz İbn Arabşâh	Şerhu Buhârî İbn Hacer
Müstasfâ Şerhu'n-Nâfi	Râzî	Şerhu Buhârî Kirmânî
Müşkilât	Reddü'l-muhtâr	Şerhu Câmii'l-kebîr
Müşkilâtu Kudûrî	Resâilu İbn Kemal	Şerhu Câmii's-sağır
Müştemilü'l-ahkâm	Rıza Efendi	Şerhu Câmii's-sağır (Sadruşşehid)
Müştemilü'l-ahkâm fi'l-Hanefiyye	Ribaday ?	Şerhu Câmii's-sağır Hüsam eş-Şehid
Nâfi	Risâle fi ta'limi'l-emr fi tahrîmi'l-hamr İbn Kemal	Şerhu Câmii's-sağır Kâdîhan
Nakdû'l-fetâvâ	Paşa	Şerhu Câmii's-sağır Pezdevî
Nakdû'l-mesâil	Risâletü İbn Nuceym	Şerhu Câmii's-sağır Timürtâşî
Nebayi	Rivâye	Şerhu Edebi'l-kâdî
Nehr	Rûhuşşurûh	Şerhu Edebi'l-kâdî Hassâf
Nehr Hâdimî	Sadruşşehid	Şerhu edebi'l-kâdî Sadruşşehid
Nehru'l-fâik	Sadruşşehid 'alâ Edebi'l-kâdî Hassâf	Şerhu Eimme el-Halvânî
Netayicü'n-nazar ale'd-Dürer, Nuh Efendi	Sadruşşerîa	Şerhu Ekmelüddin
Netîce	Sayrafiyye	Şerhu Elfiyye
Neticetü'l-fetâvâ	Sefinetü'l-fetâvâ	Şerhu Eşbâh
Nevâdir	Semhetü'l-ebrâr	Şerhu Ferâiz
Nevâdiru'l-fetâvâ	Seylü'l-kebîr Kudûrî	
	Seyyib التيب	

Şerhu Ferâiz (Şihabüddin)	Şerhu Manzûmeti Resmî'l-müfti	Şerhu Nukâye (Vacid Paşa)
Şerhu Ferâiz Bedî	Şerhu Manzûmetü İbn Vehban İbn Şihne	Şerhu Nukâye Burcendî
Şerhu Ferâiz Ekmelüddin	Şerhu Mebsût Serahsî	Şerhu Nukâye Kuhistânî
Şerhu Ferâiz Kemalpaşazâde	Şerhu Mebsût Halvânî	Şerhu Nukâye Kutluboga
Şerhu Ferâiz Sirâciyye li-müellifihî (Çivizâde)	Şerhu Mecma'	Şerhu Nukâye Vâcid Paşa
Şerhu Fetâvâ	Şerhu Mecma' Ayasluğî	Şerhu Rahidin
Şerhu Firişte	Şerhu Mecma' İbn Melek	Şerhu Ravzati'r-râyiz fi ilmi'l-ferâiz
Şerhu Hâdî	Şerhu Mecmai'l-fetâvâ	Şerhu Râzî 'alâ Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf
Şerhu Hidâye	Şerhu Mecmau'l-bahreyn İbn Melek	Şerhu Sadrişşehid 'alâ Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf
Şerhu Hidâye İbn Hümam	Şerhu Meşârik	Şerhu Seyyid ale's-Sirâciyye
Şerhu Hidâye İbn Kemal	Şerhu Mufassal	Şerhu Sirâcüddin
Şerhu Hidâye Serûcî	Şerhu Muhît	Şerhu Siyeri'l-kebîr
Şerhu Hisnü'l-hasîn Ali el-Kârî	Şerhu Muhtâr	Şerhu Siyeri'l-kebîr Serahsî
Şerhu Hüsâm eş-Şehid	Şerhu Muhtasar el-Kudûrî	Şerhu Şâfi
Şerhu İbn Firişte	Şerhu Muhtasar Kudurî el-Müsemma bi'l-Bedriyye	Şerhu Şir'ati'l-İslâm İbn Seyyid Alî
Şerhu İrşâd	Şerhu Muhtasar Tahâvî	Şerhu Tahâvî
Şerhu İsbîcâbî	Şerhu Muhtasar Tahâvî Cassâs	Şerhu Tahâvî İsbîcâbî
Şerhu İzâh	Şerhu Muhtasar Tahâvî İsbîcâbî	Şerhu Tahâvî li'l-Kerhî
Şerhu Kâfi	Şerhu Muhtasar Tahâvî Veberî	Şerhu Telhisi'l-câmi'il-kebîr li'l-Hilâtî (Tuhfetü'l-merizî ? Alaüddin bülbân ?
Şerhu Kebîr	Şerhu Muhtasar Vikâye Ebu'l-Mekârim	Şerhu Tenvir
Şerhu Kenz	Şerhu Mukaddime Gaznevî	Şerhu Tenvîr Alâî
Şerhu Kenz (Fahreddin Zeylâî)	Şerhu Mukaddimetü'l-Gaznevi min Hiyâri'l-müftî	Şerhu Tenviru'l-ebzar
Şerhu Kenz Bâlizâde	Şerhu Munye İbrahim el-Halebî	Şerhu Teshil Muhammed el-Müfti eş-şehir bi-Fâzil Efendi
Şerhu Kenz İbn Miskin	Şerhu Mülteka Emir Fâdıl	Şerhu Tuhfe
Şerhu Kenz İbn Nuceym	Şerhu Müntehab	Şerhu Timurtâşî
Şerhu Kenz Zeylâî	Şerhu Nihâye	Şerhu Usuli Pezdevî
Şerhu kub'udi قبعدي	Şerhu Nizâmî	Şerhu Vâfi
Şerhu Kudurî	Şerhu Nukâye	Şerhu Vehbâniyye
Şerhu Kudûrî Cevhere		Şerhu Vikâye
Şerhu Kudûrî el-Ekta'		
Şerhu Kudurî Haddâdî		
Şerhu Letâif		
Şerhu Manzume İbn Şihne		
Şerhu Manzûme		
Şurunbilâfi		

Şerhu Vikâye (İbn Firişte)	Şurûh	Tehzîb
Şerhu Vikâye (Kara Sinan)	Şurunbilâlî	Tehzîbü'l-vâkıât
Şerhu Vikâye (Mevlana Abdî الكويونكي)	Şurunbilâlî ale'd-Dürer	Tekle ?
Şerhu Vikâye (Şümnî)	Şurunbilâlî Hâşiyetü Dürer	Tekmile
Şerhu Vikâye Hüsâmüddin	Şurunbilâliye	Tekmiletü'l-Kudûrî
Şerhu Vikâye İbn Melek	Şurût Ebu Cafer et-Tahâvî	Telhis Şerhi Acdevânî
Şerhu Ziyâdât	Şurût el-Cemâlî	Telhisu Câmî'i'l-kebîr
Şerhu Ziyâdât Kâdîhan	Tâcuşşerî'a	Hilâtî
Şerhu Zübed ?	Tahâvî	Telvîh
Şerhu'l-Bercendî li-Muhtasari'l-Vikâye	Tahâvî Şerhi	Temhîd
Şerhu'l-câmî شرح الجامي	Tahrîrû'l-câmî Hasîrî	Tenkîh
Şerhu'l-kebîr li-Munyeti'l-musallî	Tahtâvî	Tenkîhu'l-fetâvâ
Şerhu'l-Manzûme İbn Şihne	Tahtâvî ale'd-Dürri'l-muhtâr	el-Hâmidî
Şerhu'l-Mecma' İbn Melek	Takrîr Hâşiyetü Sadrişşerî'a	Tenkîhu'l-Hâmidî
Şerhu'l-Munye İbrahim el-Halebî	Takrîr Hâşiyetü Vikâye	Tenvîr
Şerhu'l-Vâfi	Tarsusî	Tenvîru'l-Ebsâr
Şerhu'l-Vâfi li-Sahibi'l-kenz	Tashihu Muhtasari'l-Kudûrî Kutluboga	Tenvîrû'l-ezhan Şerhu Eşbâh
Şerhu'l-Vikâye	Tashihu'l-Kudûrî	Tercîhu'l-beyyinât
Şerhu's-Siyerî'l-kebîr Serahsî	Tasi' التاسع	Bağdâdî
Şerhu't-Tahâvî	Tatarhan	Tercîhu'l-beyyinât Gânim el-Bağdâdî
Şerhu'l-Câmiu's-Sağîr	Tatarhâniyye	Tercîhu'l-beyyinât Hassâlî
Şerhu'l-Kenz	Tavdîh	Terfik
Şerhu'l-Manzûme	Tebyîn	Terğîb
Şerhu'l-Mecm'a	Tebyînü'l-hakâik Şerhu Kenz	Terğîbât
Şerhu'l-Vâfi	Tebyînü'l-mahârim	Tertîbü'l-leâlî fi silki'l-emâlî
Şerhu'n-Nukâye	Tecnîs	Teshîl
Şerhu'n-Nükâye li-Sadrişşerî'a	Tecnîs en-Nâsırî	Teshîl Şeyh Bedreddin
Şerhu's-Sirâciyye	Tecnîs-ü Mezîd	Tetimmetü'l-Burhâniyye
Şerhu't-Tahâvî	Tecrîd	Tetimmetü'l-fetâvâ
Şerhu Tahâvî İsbicâbî	Tecrîd Kirmânî	Tetmîmü'l-Vecîzi (?)
Şifa	Tefsiru Ebilleys	Tevfik
Şihâb ale'l-Beyzâvî	Tefsiru Ebissuûd	Tibyân
	Tefsiru Kebîr	Timurtâşî
	Tefsirü'l-Kevâşî	Tuhfe
	Tehlîsü'l-câmî (Osman-1 Mardinî)	Tuhfetü'l-ekmel
		Şurunbilâlî
		Tuhfetü'l-fukaha

Tuhfetü'l-hâris	Vecîz-i Serahsî	تسمع ... بحسام الدين
Ucûbetü'l-fetâvâ	Vecîzü'l-fetâvâ	التفصلة
Udde	Vehbâniye Şerhi	تمة الصفر
Uddetü'l-fetâvâ	Vehbâniyye	ث
Udvan	Vekâî	ثم
Umdetü zevi'l-besâir	Veliyyüddin	ثو
li-halli Müşkilâti'l-Eşbâh	Velvâliciyye	ج
ve'n-nezâir	Vikâye	جب
'Umdetü zevi'l-erham	Vikâyetü'r-rivâye fî	جس
'Umdetü'l-fetâvâ	mesâilî'l-Hidâye	جمع
'Umdetü'l-uyûn	Yakup Paşa	جمع
'Uyûn	Yenâbî	جمع
'Uyûnü'l-mezâhib	Yetîmetü'd-dehr	جف
Üskübî	Zâhidî	جم
Üsrûşenî	Zahîre	ح
Vâfi	Zahirîye	ح فش
Vahdetî Şerhu Multekâ	Zahru'l-müftî ?	حب
Vâhidî	Zehîratü'l-fetâvâ	حج
Vakf el-Kirmânî	Zehîretü'l-Burhâniye	حسم
Vakf Hassâf	Zekeriya efendi	حص
Vakı'ât	Zelletü'l-kârî	حف
Vakı'ât bi-alâmeti Nun (?)	(Kanaatimizce Sadruşşehid'e	حفر
Vakı'ât ve's-siyer	ait bir eserdir.)	حم
Vakı'ât-ı Haki	Zeyla'î	خ
Vakı'ât-ı Hüsâmî	Ziyâdât	خ (فاضلخان)
Vakı'ât-ı Kadri Efendi	Zübdetü Ebussuûd	خط
Vakı'ât-ı Nâtfî	Zübdetü'l-fetâvâ	دخ
Vakı'ât-ı Nef'î	اسعار استجارها ؟	ر
Vakı'ât-ı Sadruşşehîd	ب	الراصة
Vakı'ât-ı Sâhibü'l-Muhît	البايع	الرحين
Vakı'âtü'l-müftûn	بت	الروسي
Vâkı'ât-ı Hüsâmiyye	بج	س
Vânî Dürer Hâşiyesi	بخ	سيحي
Vasît	برى	? السبحين
Vasiy	بس	سج
Vecîh	بق	سح
Vecîz	بم	سد
Vecîz (Gazzâlî	بو	سص
Vecîz Bezzâzî	ت	
Vecîz-i Sâhib-i Muhît		

سم	علم	(مع شمس الائمة الحلواني)
سه	العنحه	مسك
شب	الغفاء؟	المسود
شبت	ف	مع
شج	فتث	المعامق
شح	فح	معت
شس	فح	معم
شط	فد	مم
شق	فس	منه
شم	فش	مي
شمع	فص	ن
شمع الوافي	فضل	هـ
شه	فع	همر
شح	فغم	هي
(شيخ شرح الخليل للحلواني سرخسي)	ففظ	الوحد
ص	فك	وسب
صح	الفنخة	صح فيه
صح	ق	ينخ
صح	قب	ينخ
صحر	قت	يك
(صذ صاحب الذخيرة)	قد مر	م
صم	قع	
ط	قع	
(ط المحيط البرهاني)	كب	
طس	كس	
طف	كص	
طه	كع	
ظم	لزفر	
ع	اللسادي؟	
ع س و	لشط	
العاجر	لط	
عب	لم	
عت	م	
عج	م ح	
العد	المتكله	
عده	ميج	
عك	ميج	

J. Fetvâ Kaynaklarında En Çok Atıfta Bulunulan Eserler

1. Kâdîhan	1106
2. Bezzâzî	1047
3. Câmiu'l-fusûleyn	728
4. Kunye	704
5. Şerhu Kenz İbn Nüceym	519
6. Hulâsa	492
7. Tatarhâniyye	397
8. Muhît Burhânî*	256
9. Dürer Gurer	188
10. Gunye	188
11. Münye	186
12. Hizânetü'l-fetâvâ	183
13. Eşbâh	176
14. Câmi' (الجامع)	135
15. Vecîz (Serahsî)	112
16. Tenvîrû'l-epsâr	97
17. Dürrü'l-muhtâr	92
18. Cevâhiru'l-fetâvâ	81
19. Mültekâ	78
20. Şerhu mecma'	74
21. Surratü'l-fetâvâ	71
22. Bahru'r-râik	65
23. Hizânetü'l-Ekmele	59
24. Ankaravî	58
25. Nakdü'l-fetâvâ	57
26. Mecmau'l-fetâvâ	56
27. Vikaye	55
28. Fetâvâ-yı adliyye	54
29. İhtiyâr	54
30. İmâdiyye	54
31. Vâkı'ât	51
32. Muhît Serahsî	50

Fetvâ ve fıkıh tarihi kaynakları yanında biyografi ve bibliyografya kaynaklarında eserler hakkında değerlendirmelere rastlanmaktadır. Bunlar ayrı bir çalışmayı gerektirdiği gibi hacim olarak da bu çalışmanın kapasitesinin dışına çıkacağından burada yer verilmeyecektir.

* Hanefî fıkıh literatüründe *el-Muhît* tabiri *el-Muhîtü'l-Burhânî*'yi ifade ettiğinden (Nakîb, *el-Mezheb 'inde'l-Hanefiyye*, c. 1, s. 341), kaynaklarda *el-Muhît* tabiriyle yapılan atıfları *el-Muhîtü'l-Burhânî*'ye dahil ettik.

III. Müftâ Bih Meseleler ve Tercih Gerekçeleri

Hanefî fıkıh tarihinde bir meselenin “müftâ bih”liği ile ilgili görüşleri ilk olarak bir araya getiren eser Muhammed Fıkhî el-Aynî'nin *Ahvâlî'l-müftâ*'si¹⁹⁷ olurken, en geniş değerlendirme İbn Âbidîn'in *Şerhu Ukûdi resmi'l-müftâ*'sinde yer almaktadır.¹⁹⁸ el-Aynî, çalışmasında hakkında tercih bulunmayan ihtilafî bir meselede örf ve toplumsal değişim, maslahata en uygun olma (el-erfak), teâmül ve gerekçesinin en güçlü olması gibi sebeplere dayanarak tercihte bulunulması gerektiğini,¹⁹⁹ müteahhir meşayihin ihtilaf ettikleri meselelerde de Ebu Hafs, Ebu Ca'fer, Ebü'l-Leys, Tahâvî gibi güvenilir fakihlerin çoğunluğunun taraftar olduğu görüşün tercih edilebileceğini²⁰⁰ ifade etmiştir.

Biz burada bu tür değerlendirmelere girmeden örnek olarak seçtiğimiz *Fetâvâ-yı Feyziyye*'nin nukûlleri ile *Mecmûa-i Atâiyye*'de yer alan değerlendirme ve uygulamaları vermekle yetineceğiz.

A. Fetâvâ-yı Feyziyye Maa'n-Nukûl Örneği

Osmanlı fetvâhânesinin dört muteber mecmûasından biri olan *Fetâvâ-yı Feyziyye*'nin²⁰¹ 1266 tarihli İstanbul baskısında fetvâların nakillerine yer verilmiş, nakiller esnasında tercihlerde bulunulmuştur. Yapılan tercih sayısı toplam 129 adettir. Tercihlerde kullanılan tabirler ve yer aldıkları sayfalar şunlardır:

SAHİFE NO	TERCİH
565	الاصح وعليه الفتوى
101, 504, 554	الفتوى على ..
93	به افتى بعض مشايخنا
84	الفتوى على قول أبي يوسف
78	به نأخذ
317	الفتوى على قول أبي حنيفة
311	اتفاق الروايات
189	علي أفندي (كذا في فتاوى علي أفندي)

197 *Ahvâlî'l-müftâ*, Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Kavmiyye, Fıkıh, Teymur, 198.

198 Bkz: *Şerhu'l-Manzûme*, s. 11-47. Hanefî kaynaklarına dayanılarak hazırlanan bir diğer çalışma Muhammed Nasıruddin en-Nakîb'in *el-Mezheb 'inde'l-Hanefiyyesidir* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001, 1-2 c.).

199 *Ahvâlî'l-müftâ*, s. 9.

200 *Ahvâlî'l-müftâ*, s. 12.

201 Eser hakkında bkz. Salim Ögüt, “Fetâvâ-yı Feyziyye”, *DİA*, c. 12, s. 443; Düzenli, *İstanbul Müftülüğü Kütüphanesinde Bulunan Meşihat Fetvâları*, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 1995, s. 48-55; Şükrü Özen, “Osmanlı Döneminde Fetvâ Literatürü,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi - Türk Hukuk Tarihi-*, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 2005, s. 300-301.

189	أبو السعود
211	أبو السعود (الدر المنتقى)
225, 538	أبو السعود (صرة الفتاوى)
247	به افتى صدر الاسلام
4	افتى ...
6	اصح قول
6	عليه فتوى اكثر الفقهاء
9	على المذهب المفتى به (لفساد الزمان)
101	اختيار الكرخي
371	به افتى (ظ)
371	اقرب الى الصواب
360	الأولى
406	قلت (الدر المختار)
444	الصواب ... لتعامل الناس
490	وعليه الفتوى لكن المختار الآن
484	اصح ما يفتى به
459	اختار المتأخرون الفتوى ب....
456	به يفتى كما في عامة المعتربات
456	به جزم اصحاب المتون
456	كما هو المذهب
456	افتى المتأخرون
59	الفتوى عليه أولى
294	الفتوى على قولهما
127	اختيار أبي الليث
183, 273	الفتوى على قول أبي يوسف
273	اقرب الى الصواب في زماننا
279	الظاهر
13, 65, 66	هذا احوط
46, 89, 117, 299, 508	الاصح
300	اتفاق العلماء
304	افتى مشايخ الاسلام في الديار الرومية
57, 93, 186, 269, 360, 447, 505, 545	المختار
435	وقد اتفقوا (تصحیح القدوري)
3, 26, 87, 148, 156, 260, 269, 272, 296, 310 (2), 382, 384, 402, 441, 498, 499, 504 (2), 505, 535	عليه الفتوى
61, 63	عليه الفتوى (مشايخ بلخ)

386	اعتمادا على ما في خزانة المفتين
385	اقتى المتأخرون
539	العمل اليوم على قول أبي يوسف (كذا في هامش مجموعة انقروى)
545	عليه الاعتماد (فهستاني)
3, 52, 115, 169, 171, 175, 247, 251, 253 (2), 335, 377, 384, 435, 451, 471, 505, 535	به يفتى
113, 481	به يفتى لكثرة الفساد
253	به يفتى وهو مذهب أكثر المتأخرين
552	لا يفتى الا بعدم لفساد الزمان وطمع القضاة
71, 77, 83, 118, 123, 181, 256, 276, 292, 359, 360, 371, 375, 435, 492, 547, 552	الصحيح
503	الفتوى اليوم على ...
547	الصحيح عليه مشى الامام البرهاني والنسفي وصدر الشهيد

B. Mecmûa-i Atâiyye Örneği

Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 920 nolu nüsha ile İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi 88 nolu nüsha esas alınarak incelenmiştir. Eserde görülen tercihli mesele sayısı 1704 adettir.

920/53b*	الافتاء بقول الفقهاء الثلاث أولى من حضانة البحر
920/48b	اقتى بثبوت النسب ... للنقول المصححة الضادة له
920/48b	اقتى بثبوت النسب اتباعا لشيخ الاسلام
88/463b, 464a, 465b	اقتى به ابن كمال
920/54a	اقتى به الصدر الشهيد حسام الدين
88/358a, 369a, 377b, 373b	اقتى به يحيى بن زكريا / شيخ الاسلام
920/14b (4), 15b	اقتى مشايخ زماننا بقول أبي حنيفة
920/28a	اقتى مشايخنا ... على قول أبي حنيفة رحمه الله كما اختاره صدر الشهيد
920/71a, 74a (2), 138a	اقتى مشايخنا بقول أبي حنيفة

* Tabloda “/” öncesi rakam mecmuanın kütüphane numarasını, parantez içerisinde verilen rakamlar ilgili metnin aynı sayfada geçiş sayısını belirtmektedir.

920/14b, 97a, 157a	افتي مشايخنا بقول أبي يوسف
920/144a	افتي مشايخنا بقول الامام
920/119a	افتي مشايخنا بقول محمد لا بقول أبي يوسف في هذا
920/118b	افتي مشايخنا بما افتي به الصدر الشهيد
920/66b	افتي مشايخنا بما في الظهيري لموافقته لسائر الكتب
920/63a	افتي مشايخنا بما هو الصحيح
88/235b,	بعدم القبول في الشرائط افتوا
920/44a	بعض مشايخنا افتوا بظاهر الرواية وبعضهم افتوا بما ذهب اليه الخصاص
88/456a	بقول أبي حنيفة افتي
920/24b	بقول أبي حنيفة افتي مشايخنا
920/55a	بقول أبي حنيفة افتي مشايخنا
88/364a	بقول أبي حنيفة نأخذ
920/26b	بقول أبي علي النسفي افتي مشايخنا لتقوية ما ذهب اليه شمس الائمة
920/99a	بقول أبي يوسف افتي الصدر الشهيد
88/332a, 364a	بقول الامام افتي
920/108b	بقول الامام افتي مشايخنا
88/215a, 257a	بقول الامامين / بقولهما (أبو يوسف و محمد) افتي مشايخنا
88/401a	بقول الامامين افتي
88/483a	بقول الخصاص يفتي
920/110a	بقول الفقيه (ابي الليث) افتي مشايخنا
88/424	بقول شريح يفتي
88/380a	بقول محمد افتي منقاري زاده
920/361 adet.	به افتي
88/333a, 333b, 334a (5)	به افتي
920/118a	به افتي أبو السعود وابن المنقاري
88/304a, 298b, 297a	به افتي استاذنا المرحوم منقاري زاده
920/50a	به افتي الكل والمسألة مشحونة بها عامه الكتب
920/69b (2), 77a, 83b, 87b, 92a, 92b, 138b, 147a	به افتي المرحوم أبو السعود
88/225b, 254b, 297b, 313a, 320a, 370b, 428b, 436a, 436b, 437a (2), 441a, 457b (3), 461b, 463a, 465a, 473b.	به افتي المرحوم أبو السعود

920/22b, 162b	به افتى المرحوم علي أفندي شيخ الاسلام
920/36a	به افتى المرحوم محمد أفندي البروسوي
88/225b, 228a, 229a, 230a, 248b, 259a, 268b, 299, 309a, 339a	به افتى المرحوم منقاري زاده
	به افتى المرحوم يحيى بن زكريا
920/36b, 40b, 45a, 53a, 53b, 86a, 141b,	به افتى المرحوم يحيى بن زكريا
88/220a, 220b (2), 221a (3), 221b, 222a (2), 222b.	به افتى بعض مشايخنا
920/87a	به افتى سعدي أفندي
920/	به افتى سيدنا المرحوم ابن المنقاري / منقاري زاده
88/371b, 374b,	به افتى شيخ الاسلام علي أفندي
920/177a, 180b (5), 9a, 18b, 19a, 24b, 31b, 33a, 33b (2), 34b, 35b, 36b (2), 40b (2), 41b, 45a, 47b, 51a, 65 (2), 67a (3), 67b, 69a (2), 77b (2), 79a, 79b, 80, 80b, 81b, 88a (2), 86b, 90a, 91b (2), 92a, 92b (5), 93a (3), 94b, 96a, 96b (3), 97a, 114b, 116a, 116b, 118a, 119b, 123a, 124a, 125a, 127a, 128a, 129a, 138a, 139b, 144b	به افتى شيوخنا
88/213b (3), 214a (4), 215a (2), 223b, 224a, 224b, 225a, 226a	به افتى شيوخنا
920/87a	به افتى محمد بن سعد الدين المعروف بجلبلي مفتي
920/	به افتى مشايخنا
811 adet.	به افتى مشايخنا
920/8b, 13a	به افتى مشايخنا كأبي السعود وابن كمال ومن بعدهما
920/65a	به افتى مشايخنا لان الشراب يقع في عرفنا على الخمر والمعتبر عرف كل بلدة على ما صرحوا به
920/23b	به افتى مشايخنا لعدم ما يعارضه
920/23b	به افتى مشايخنا لكثرة ما يدل عليه في كلامهم
920/112b	به افتى مشايخنا وبه يفعل ويحكم حكامنا
194 adet.	به يفتي
920/61a	به يفتي كما قاله الصدر الشهيد

920/76a	به يفتى لا خلافه لا يرى
88/55a	به يفتى لا ما افتى به
920/65a,	به يفتى لاتفاق اصحاب الفتاوى عليه
920/57a,	به يفتى لاجتماع اصحاب اكثر الكتب عليه ولفقدان خلافه
920/56a	به يفتى لاجتماع العلماء عليه
88/287a	به يفتى لاجتماع الفحول عليه
920/93a	به يفتى لاحتمال نقول عليه
88/55a,	به يفتى لان الفتاوى مشحونة به
88/219b	به يفتى لان الفحول افتوا عليه
88/48a, 48b	به يفتى لان خلافه لا يرجى
920/62b	به يفتى لان في اكثر الكتب هكذا
88/48a	به يفتى لانه اقوى
920/62a	به يفتى لانه الاصح
920/79a	به يفتى لانه المصحح (والصحيح ان الملك في هذه المواضع قاصر. محيط) ولان قول الأمام مع احدهما وقوله مع احدهما اقوى كما افاده أهل الفتاوى
920/72a	به يفتى لانه في عامة الكتب هكذا
920/71a	به يفتى لانه مجمع عليها
88/55a,	به يفتى لانه مصرح به شمس الائمة والامام برهان الدين
920/71b	به يفتى لانه مصرح في اكثر الكتب هكذا
88/55b	به يفتى لانه مصرحة في اكثر الكتب والفتاوى
920/39b, 40a	به يفتى لاني لم اجد في المعتربات التي عندي خلافه بعد جهد عظيم
920/68b	به يفتى لتحققه وفقدان خلافه
88/46b,	به يفتى لتقويته بالنقول
920/76a	به يفتى لثبوت هذه الرواية في الفتاوى
88/287a	به يفتى لعدم ما يخالفه
920/57a,	به يفتى لعدم ما يعارضه
920/56b, 57a	به يفتى لفقدان الخلاف
920/61a, 76a	به يفتى لكون الكتب مشحونة به
920/162a	به يفتى للاتفاق عليه

920/60b	به يفتى للتصحيح المذكور
920/62a	به يفتى لما افتى الفحول
88/247a	به يفتى لما ذكر في الاصل
920/67b	به يفتى لما ذكرنا
920/67b	به يفتى لما صرح به اكثر اصحاب الفتاوى
920/65b,	به يفتى لما صرح به الفحلان
920/67b	به يفتى لما صرح به الفحول ولم يوجد خلافه في المعمول
920/63a	به يفتى لما عليه اكثر الفتاوى
88/287b	به يفتى لما عليه اكثر أهل الفتيا
920/65a,	به يفتى لما عليه الفتاوى
920/66b,	به يفتى لما هو مصرح في الفتاوى
920/57b,	به يفتى لموافقته لما في سائر الفتاوى
920/68b	به يفتى لهذا التصحيح
920/134b, 136b	به يفتى وبه العمل اليوم
920/169b	به يفتى لما اجتمع عليه فحول العلماء
88/295a	بها افتى ظهير الدين كذا في فصول العمادي
920/58b,	بها يفتى لانها كانت من المسائل المفتى بها
920/30b	حكى بيتيمة الدهر الفتوى على وقوع العتق...
920/69a	ذكر الحصري في ايمان حاويه ... ثم ذكر في القضاء ما اختاره الناظفي وقال وعليه الفتوى
920/151a, 151b, 154a	عليه العمل اليوم
88/218a	عليه الفتوى
88/283a (2), 278a, 277b (2), 275a, 378a	عليه عمل اليوم
88/217b	العمل اليوم على قول ابي يوسف
920/180a	العمل اليوم على هذا
88/213b	العمل اليوم على هذا
920/ 43a	العمل بهذه المسئلة اليوم و به افتى صدر الشهيد كما صرح به في نكاح واقعاته
88/500a,	الفتوى اليوم على هذا

88/260a	الفتوى على الجواز مطلقا
920/25b, 33a, 46a	الفتوى على ظاهر الرواية
920/ 102b	الفتوى على قول أبي يوسف
920/15a	الفتوى على قول أبي يوسف اذا كان اهلا للخراج
920/159a	الفتوى على قول نصير (بن يحيى)
920/17b, 22a, 35b	ما عليه الفتوى
88/280a.	ما عليه الفتوى
88/306a	ما عليه الفتوى
88/357a	المختار في الاجير المشترك قول أبي حنيفة
920/35b	المختار للفتوى
920/49a	المسألة المنقولة من المحيط البرهاني مجمع عليها ومعمول بها
920/69b	مشايخنا ما فتوا بها لكن اذا استفتى عنها يفتى بها لا الصدر الشهيد
920/31a	مما يفتى به
88/271a	ها هو الاشبه
88/357b	ها هو الاصح من الاقوال
920/54b	ها هو الاظهر من الاقوال
920/54a	ها هو الصحيح خلا ف ما قال البلخي
920/66b	ها هو الصحيح في هذه المسألة
920/57b	ها هو الصحيح من الاقوال
88/286a	ها هو الصحيح من الاقوال
920/54b	ها هو الصحيح من الروايتين
920/64a	هذا هو الاشبه
920/66a	هذا هو الاشبه من الاقوال
920/66a	هذا هو الاصح عند شمس الائمة السرخسي
920/71b	هذا هو المسائل المجمع عليها والمسطور في الفتاوى
920/70b, 71a	هذا هو المسائل المفتى بها والمجمع عليها
920/31a	هذه المسئلة مما اتفق عليه اصحاب الفتاوى والमतون
920/47a	هذه من المسائل التي اتفق عليها عامة مشايخنا

920/30b	هذه من المسائل المجمع عليها المصرحة في المتون
920/72a	هذه من المسائل المفتى بها
920/45a, 45b, 46a, 163b, 164b	هذه من المسائل المفتى بها
920/67b, 72a	هكذا افتي الصدر الشهيد
920/62a	هكذا افتي الصدر الشهيد كما ذكر واقعاته
920/112a	هكذا في الذخيرة البرهانية في اخر الفصل السادس عشر من الوقف وبها افتي مشايخنا المفتون في دار الخلافة
920/53a	هكذا في المجمع والكنز والمختار وهذا بمنزلة الصحيح
920/137a	هكذا في المحيط والذخيرة والخلاصة وجه ... بهذه الكتب ان المولى أبا السعود افتي بعدم الرد في الخيار لكن لم يتبع ...
88/295a	هو المختار والمفتى به والمعول عليه
920/77b	وفي الهداية وهو الاصح
920/146b	يفتى بقول أبي حنيفة
920/56a	يفتى بقول أبي حنيفة
920/157a	يفتى بقولهما
920/51a	يفتى بكون حق الحضانة على هذا الترتيب وان وجد بخلافه في بعض الكتب لان هذا الترتيب ما اجمع عليه الفحول. هكذا رأيت في كتبهم المعتبرة
920/57a,	يفتى بهذه المسائل لاتفاق اصحاب الفتاوى عليها
920/140b	يفتى في هذا بقول محمد

Her iki mecmuada tercih gerekçesi olarak ifade edilen tabirleri şu şekilde özetleyebiliriz:

- 1- Âlimlerin icmâi,
- 2- Asl'da geçmiş olması,
- 3- Aykırı bir görüşün bulunmaması, bulunma ihtimalinin de olmaması
- 4- Aynı manaya gelecek çokça görüşün bulunması,
- 5- Belh meşayihinin tercihi,

- 6- Belirtilen kaynağın dışındaki diğer kaynaklarda bulunan bilgilere uygunluğu,
- 7- Burhânî, Neseî ve Sadruşşehid'in ittifakı.
- 8- Daha güçlü (اقوى) olması,
- 9- Daha sahih (الاصح) olması,
- 10- Dönemin Osmanlı Şeyhülislâm'ının tercihi,
- 11- Fakihlerin çoğunluğunun ittifak etmiş olması,
- 12- Fetvâ ashabının ittifakı,
- 13- Fetvâ kaynaklarının ittifakı,
- 14- Fetvâ kitaplarında sıkça geçmiş olması,
- 15- Fıkıh metinlerinin ittifakı,
- 16- Fıkıh ve fetvâ kaynaklarının çoğunda geçmiş olması,
- 17- *el-Hidâye*'nin tercihi,
- 18- *Hizânetü'l-müftîn*'in tercihi,
- 19- İhtiyât prensibinin gereği,
- 20- İlgili naklin sahih kabul edilmiş olması,
- 21- İmam Ebu Hanife'nin görüşünün sâhibeynden birisinin görüşü ile desteklenmiş olması,
- 22- İmam Ebülleys'in tercihi,
- 23- İmam Hasîrî'nin tercihi,
- 24- İmam Kerhî'nin tercihi,
- 25- İmam Kuhistânî'nin tercihi,
- 26- İmam Nâtûfî'nin tercihi,
- 27- İmam Nusayr b. Yahyâ'nın tercihi,
- 28- İmam Sadruşşehid ve Hüsâmüddîn'in tercihi,
- 29- İmam Sadruşşehid'in tercihi,
- 30- İmam Sadrü'l-İslâm'ın tercihi,
- 31- İmam Şemsüleimme es-Serahsî ve Burhâneddîn'in ittifakı,
- 32- İmam Şemsüleimme es-Serahsî'nin görüşü ile desteklenmiş olması,
- 33- İmam Şemsüleimme es-Serahsî'nin tercihi,
- 34- İttifak edilmiş ve uygulanagelmüş olması,
- 35- Kaynakların bütününde zikredilmiş olması,
- 36- *Mecma'*, *el-Kenz* ve *el-Muhtâr*'da geçmiş olmak ki bu bir görüşün sahih olmasını gerektirir (بمنزلة الصحيح)

- 37- Mehmet Efendi el-Bursevî'nin tercihi,
- 38- Muhît, Zehîre (ذخيرة) ve Hulâsâ'nın ittifakı,
- 39- Müteahhir fakihlerin tercihi,
- 40- Osmanlı âlimlerinin genelinin ittifak etmiş olması,
- 41- Örf'e uygunluğu
- 42- Rivâyetlerin ittifak etmiş olması,
- 43- Şeyhülislâm Ali Efendi'nin tercihi,
- 44- Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin tercihi,
- 45- Şeyhülislâm İbn Kemal'in tercihi,
- 46- Şeyhülislâm Mehmet Sadeddin Çelebî Müftî'nin tercihi,
- 47- Şeyhülislâm Minkarîzâde Yahya Efendi'nin tercihi,
- 48- Şeyhülislâm Sa'dî Efendi'nin tercihi,
- 49- Şeyhülislâm Yahya b. Zekeriyâ'nın tercihi,
- 50- Yetûmetü'd-dehr'in tercihi,
- 51- Zamanın bozulan şartları (فساد الزمان)
- 52- Zamanın değişen şartları (عليه الفتوى لكن الفتوى الآن...)

Sonuç

Osmanlı ilmiyesi, kendisinden önceki kuşaklardan tevarüs ettiği ilim geleneğinin tabii bir sonucu olarak ilimde liyakat ve ehliyete, kitapta “muteberlik”, fetvâda “müftâ bih”lik konusuna önem vermiş, bu hususlarla ilgili çalışmalar yapmıştır.

İslâm hukuk tarihi eserleri genelde Osmanlı dönemini İslâm hukukunun taklit dönemi olarak kabul eder, *Mecelle*'nin telifini de uyanış döneminin başlangıcı sayarlar. Bu çalışma gerek önceki dönem fıkıh külliyatının hemen her yüzyılda yeniden elden geçirilmesi, gerekse bu derleme ve tasniflerde tenkit ve tercihlerin yapılmış olması sebebiyle, bu dönemde fıkıhın yalın bir taklit dönemi olmadığını; *Gurer* ve *Mülteka* gibi önemli metinlerin yazıldığını, esasen “metn-i metîn” olarak adlandırılan *Mecelle* türü çalışmaların daha eskilere dayandığını, bu tür bir çalışma “uyanış” olarak değerlendirilecekse Osmanlı'nın bu uyanışı daha önceden gerçekleştirdiğini göstermektedir. *Mecelle*'nin hazırlanmasında istifade edilen kaynaklar esasen önceden yapılan derlemelerde aynen kullanıldığı gibi, yeni ihtiyaçlara göre tercih yapma faaliyeti de önceki dönemde yapılan ve bir kısmına bu çalışmada yer verilen eserlerde de uygulanmıştır. *Mecelle*'nin bu süreçte yapılan çalışmalardan farkı yalnızca sistem olabilir ki, bu da yine tarihte yapılan “Tahrîcü'l-furû ale'l-usûl” çalışmaları ile paralellik arz etmektedir. Buna göre *Mecelle* kendi alanında geçmişe nazaran çok da yeni bir çalışma olmayıp, geçmişte birçok türü olan çalışmaların bazı farklılıklarla son örneğini teşkil etmiş olmaktadır.

Hanefî fıkıh külliyyâtının Osmanlı fakihleri tarafından belirli aralıklarla sürekli güncellenmiş olması, Osmanlı hukukunun durağan ve donuk bir hukuk sistemi olmadığını, aksine Mustafa Nuri Paşa'nın²⁰² da ifade ettiği gibi Osmanlı'nın her yüz yılda kendisini yenilediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Osmanlı fakihleri, fakihler üzerinde çalışmalar yaparak tabakât geleneğini başlatmış ve geliştirmiş, eserler üzerine çalışma yaparak muteber olanı olmayandan ayıran kriterler ve listeler oluşturmuş, müftâ bih meselelerin tespiti ile ilgili kriterleri geliştirerek daha da sistematize etmiştir.

Bir âlimin güvenilirliğini "ilim" ve "takvâ" ile özetleyen Osmanlı fakihlerinin oluşturduğu tabakât çalışması teoride tartışılmış, değerlendirmeler yapılmıştır. Tabakât tasniflerinde hakkında değerlendirmede bulunulan şahsiyetler 29 civârındadır. Hanefî literatüründe görüşlerine itibar edilen fakihlerin bunlardan ibaret olmaması gerçeği bu alanda yapılan çalışmaların ikmal edilmeye muhtaç olduğunu göstermektedir.

Osmanlı alimleri bir fıkıh kitabının muteberliğini, müellifinin hâlinin ve kişiliğinin bilinmesi, nakilde sahih ve zayıf görüşlerin iyi ayıklanmış olması, ileri gelen âlimlerin esere itibar etmesi ve eserin anlaşılacak kadar veciz olmaması gibi ölçülerle belirlemiş; Kâtip Çelebi gibi kültür tarihçileri eserler hakkında "muteber", "mutemed", "mu'ted", "mütêdâvil" gibi tabirler ile eserlerin muteber olup olmadığı hakkında görüş beyan etmiş, fikhî konuların tartışmaları esnasında eserler ve şahsiyetler hakkında çeşitli değerlendirmelere yer verilmiştir. Taşköprüzâde gibi kimi şahsiyetler bu tür eserler hakkında listeler yayınlamışlardır. Taşköprüzâde'nin yayınladığı listede eser sayısı 77'dir. Hanefî fıkıh külliyyâtının sayısı bu kadar olmadığına göre bu alanda da daha geniş araştırmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Meselelerin muteberliği konusunda da kriterler ve terimler oluşturulmuştur, ancak bunların tanım ve içeriklerindeki belirsizlik yapılan çalışmalara da yansımıştır. Gerek bu alanda son zamanlarda yapılan araştırmalar ve gerekse eserlerin mukaddimelerinde yer alan tercih tabirlerinin sayısı ile Osmanlı fetvâ ve fetvâ nakillerinde görülen tercih tabirleri sayısı -ki bu araştırmada 52 olarak tespit edilmiştir- arasındaki büyük fark bu alanda da daha detaylı çalışmalara ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Osmanlı'da, Bedreddin es-Simâvî ile başlayan Hanefî fikhini inceleme, tahlil ve tenkît çalışması, son fetvâ mecmûaları ve bunların nakilleri ile ilgili çalışmalarla devam etmiştir. Bedreddin es-Simâvî'nin mezhebin görüşlerine yaptığı 1000 itiraz, *Atâyye* mecmûasında tercih edilen 1704 adet mesele, mezhep içerisindeki problemlili konuların niceliği hakkında genel bir fikir verir mahiyettedir.

Osmanlı hukuk tarihçileri Osmanlı hukukunun temel kaynaklarının tespiti konusunda genelde birbirinin tekrarı kabildinden bazı görüşler ileri sürmektedirler.

202 *Netâyicü'l-vukûât*, nşr. Neşet Çağatay, Ankara, 1992, c. 1, s. 1-2.

Türk hukuk tarihi üzerine yapılan çalışmalarda verilen listeler²⁰³ ile istatistiksel bir araştırma olan bu çalışmada ortaya çıkan listeler arasında kaydadeğer bir fark dikkati çekmektedir. İncelemeye esas alınan eserlerde en az elli alıntı ile yer verilen eserlerin sayısı 32 olup, bunlardan dokuz tanesi Osmanlı dönemi telif eserlerden oluşmaktadır. İlk iki sırayı *Fetâvâ-yı Kâdihân* ile *Bezzâziye* alırken, Osmanlı fakîhi ve aynı zamanda Osmanlı siyasi-kültürel tarihinde farklı bir yere sahip olan Bedreddin es-Simâvî'nin *Câmiu'l-fusûleyn*'i üçüncü sırada, kimi hukuk tarihçilerinin Osmanlı hukuk kodları olarak tanıttıkları Molla Hüsrev'in *Dürer* ve *Gurer*'i 9, İbrahim el-Halebî'nin *Mülteka*'sı ise 19. sırada yer almıştır. Bu da Osmanlı hukuk tarihi hakkında bugüne kadar yapılan tespitlerin değeri hakkında önemli sonuçlar verirken, Osmanlı'nın kendinden önceki fıkıh külliyyatından istifade etmesinin yanında, kendi özgün fikhını oluşturmuş olduğunu da göstermektedir. Bu eserler üzerinde yapılacak bir çalışma, Osmanlı döneminin özgün problemlerini ve bu problemlere Osmanlı fakihinin önerdiği çözümleri tespit bakımından ayrı bir öneme sahiptir.

Osmanlı Fetvâsında “Muteber Kaynak” ve “Müftâ Bih Mesele” Problemi

Pehlul DÜZENLİ

Özet

Genel bir ifade ile İslâm'ın gündelik hayata göre yorumu olan fetvâ faaliyeti Rasulullah (sav) döneminde bizzat onun uygulaması, yönlendirmesi ve şekillendirmesi ile başlamış olup günümüzde de devam etmektedir. Onun vefatından sonra saha-be, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemlerinde fikhî faaliyetlerin içerisinde devam etmiş, telif tarihi eserlerinden anlaşıldığına göre h. IV. asırdan itibaren de fikhın yeni bir dalı olarak ayrı bir hüviyet kazanmıştır. İlk dönemlerde kadılık müessesesine bağlı olarak faaliyet gösteren fetvâ çalışmaları ile ilgili problem ve prensipler fıkıh/fetvâ kitaplarının kitabü'l-kadâ bölümlerinde kısa açıklamalarla ele alınırken, bir zaman sonra fıkıh usûlü eserlerinde “*İçtihat*”, “*Fetvâ*” gibi özel başlıklar hâlinde incelenmiş; “*Âdâbü'l-müftî*”, “*Resmü'l-müftî*” gibi başlıklarla da müstakil eserlere konu olmuştur. Osmanlı Devleti fetvâ alanında, doğduğu coğrafyada hakim olan Hanefî mezhebini kendisine esas almış, fetvâ çalışmalarını bu mezhebin kaynakları üzerine oturtmuştur. Abbasiler döneminden Osmanlı'ya kadarki yaklaşık altı asırlık bir zaman diliminde yazılan yüzlerce fıkıh eserini yorumlamak, güncellemek ve uygulamak ise ayrı bir problemi de beraberinde getirmiştir: Mu'teberlik ve müftâ bihlik. Bu çalışmada Osmanlı'nın altı asır boyunca, onlarca kültür ve medeniyetin iç içe

203 Bkz. M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Beta Yayınları, 1999, s. 97-98. Aydın burada Osmanlı hukuk kaynağı olarak şunları saymaktadır: Hâfızüddin en-Neseffî'nin *Kenzü'd-dekâik*'i, Merğînânî'nin *el-Hidâye*'si, Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı, Tâcüşşerîa'nın *el-Vikâye*'si, Molla Hüsrev'in *Dürer* ve *Gurer*'i, İbrahim el-Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur*'u. Ayrıca bkz. Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1990, c. 1, s. 93.

yaşadığı bir coğrafyada bu zengin fıkıh birikimini nasıl yorumladığı, değerlendirdiği, mu'teber ve müftâ bihini diğerinden nasıl ayıkladığı hususu ile ilgili bazı tespitlerde bulunulmaya çalışılacaktır. Konu ile ilgili teorik çalışmalar kısaca özetlendikten sonra, belirli dönem ve alanlardan seçilen fetvâ mecmûaları üzerinden istatistiksel bir inceleme yapılarak bu teorik çalışmaların pratiğe nasıl yansıdığına dair bir değerlendirme ile sonuçlandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fetva, içtihat, âdâbü'l-müftî, resmü'l-müftî, mezhep, Osmanlı, Hanefî, müftâ bih.

The Problem of Reliable Source and Muftah bih Mas'alah in the Ottoman Fatwa

Pehlul DÜZENLİ

Abstract

The practice of *fatwa*, which refers to the interpretation of Islam according to everyday life, emerged during the time of the Prophet and has continued up to our day. After the death of the Prophet, the practice continued under the legal activities of *sahaba*, *tâbiîn* and *tebe-i tâbiîn* and acquired its separate meaning as a new branch of *fiqh* after the fourth century after Hijra. While the problems and premises about the *fatwa* studies were at first treated within the *kitab al qada* sections of the *fiqh/fatwa* books, later on, they started to be treated within *usul al-fiqh* under the special sections like "ijtihad" or "fatwa" and sometimes treated independently having titles such as "*adab al mufti*," and "*rasm al mufti*." The Ottoman state adopted the Hanafî sect, which dominated the territory it governed. The state even constructed the pillars of its *fatwa* studies on the basis of Hanafism. Along with the difficulty of interpreting, updating and implementing the hundreds of *fiqh* works, the six-century time interval from the Abbasids to the Ottoman Empire brought along the additional problem of reliability of the Fiqh sources (*mu'tabar*) and eligibility for fatwa (*muftah bih*). This study explores how the Ottoman state interpreted such rich legal material within a cosmopolitan and multi-cultural area and how it managed to distinguish namely the *mu'tabar* and *muftah bih* from the other. After briefly describing the theoretical studies on the topic, we will apply a statistical analysis through the *fatwa* collections selected from certain periods and areas and try to demonstrate how these theoretical studies are actually reflected in practical terms.

Keywords: *Fatwa*, *ijtihad*, *adab al mufti*, *rasm al mufti*, *madhab*, Ottomans, Hanafî, *mufta bih*.